

Univerzita Karlova

Filosofická fakulta

Ústav translatologie

Bakalářská práce

Ksenia Kovaleva

Komentovaný český překlad kapitoly z knihy Kuskov, V. V.: Istorija drevnerusskoj literatury. Moskva: Vysšaja škola, 2003. S. 23-46.

Annotated Czech Translation of Selected Chapter from Kuskov, V. V.: Istorija drevnerusskoj literatury. Moskva: Vysšaja škola, 2003. S. 23-46.

Praha 2021

Vedoucí práce: Mgr. Anna Rosová

Poděkování

Ráda bych poděkovala především Mgr. Anně Rosové za trpělivost a cenné rady jak během studia, tak při vedení mé bakalářské práce. Dále bych chtěla poděkovat Mgr. Janu Darebnému Ph.D. za korekturu textu a morální podporu.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato bakalářská práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Datum:

.....

podpis

Anotace

Cílem této bakalářské práce je komentovaný překlad části první kapitoly s názvem *Vozniknovenie drevnerusskoj literatury* z učebnice *Istorija drevnerusskoj literatury*, jejímž autorem je Vladimir V. Kuskov. Práce se skládá ze dvou částí. První z nich obsahuje samotný překlad. Druhou tvoří odborný komentář tohoto překladu, ve kterém je obsažena analýza vnětextových faktorů výchozího textu podle Ch. Nordové a srovnávací analýza podle P. Newmarka. Překladatelské transformace jsou uvedeny podle klasifikace V. N. Komissarova.

Klíčová slova

Překlad, překladatelská analýza, překladatelský problém, překladatelský posun, koncepce překladu

Abstract

The aim of this bachelor thesis is the annotated translation of the first chapter of the book *Istorija drevnerusskoj literatury* authored by Vladimir V. Kuskov. The title of the translated chapter is *Vozniknovenie drevnerusskoj literatury*. The thesis consists of two parts. The first contains the translation itself. The second is a commentary which consists of a translation analysis of the source text based on Christiane Nord's and Peter Newmark's theories. Translate transformations are listed in accordance with the classification by Vilen Komissarov.

Key words

Translation, translation analysis translation problem, translation shift, the concept of translation

Obsah

Úvod.....	6
1. Překlad.....	7
2. Odborný komentář.....	24
2.1. Analýza výchozího textu.....	24
2.1.1. Vnětextové faktory.....	24
2.1.1.1. Autor.....	24
2.1.1.2. Adresát.....	25
2.1.1.3. Původní funkce.....	25
2.1.1.4. Médium.....	26
2.1.1.5. Prostor a čas.....	26
2.2. Záměr překladatele.....	26
2.3. Srovnávací analýza.....	27
2.3.1 Klasifikace překladatelských transformací a adaptací.....	27
2.3.1.1 Překladatelské transformace.....	27
2.3.1.2. Adaptace.....	31
2.3.2. Kompozice a členění textu do odstavců.....	32
2.3.3. Stylistická rovina a funkční rovina.....	32
2.3.4. Syntaktická rovina.....	33
2.3.5. Lexikální rovina.....	35
2.3.5.1. Termíny.....	37
2.3.5.2. Názvy děl a jména vlastní.....	38
2.3.6. Citace a parafráze.....	39
2.3.7. Nedostatky ve výchozím textu.....	41
3. Závěr.....	42
4. Bibliografie.....	43
5. Přílohy.....	46

Úvod

Cílem této bakalářské práce je komentovaný překlad části první kapitoly učebnice pro filologické obory vysokých škol, *Istorija drevnerusskoj literatury*, jejímž autorem je Vladimir V. Kuskov. Kapitola se nazývá *Vozniknovenije drevnerusskoj literatury* a překládanými částmi jsou *Istoričeskije predposylki*, *osnovnyje istočniki*, *filosofskije osnovy drevnerusskoj literatury*, *žitijnaja literatura* a *Apokrify*.

Autor této publikace byl uznávaným filologem a historikem a tato učebnice je velkým přínosem pro dnešní a budoucí generace především rusistů ale i studentů, kteří se aktivně zajímají o staroruskou literaturu.

Tuto knihu jsem si zvolila proto, že mým druhým oborem jsou Východoevropská studia. Když jsem zjistila, jak málo je českých publikací a překladů na téma literatury Kyjevské Rusi, rozhodla jsem se malým dílem přispět ke zvýšení tohoto počtu a pomoci především neruskojazyčným studentům, kteří tak mohou lépe pochopit probíranou látku.

Druhou část této práce tvoří odborný komentář překladu, který zahrnuje analýzu vnětextových faktorů podle Ch. Nordové, srovnávací analýzu výchozího a cílového textu podle P. Newmarka, kterou doplňuje klasifikace překladatelských transformací V. N. Komissarova.

1. Překlad

VZNIK STARORUSKÉ LITERATURY

Historické předpoklady. Zrod literatury je vždy podmíněn vývojem třídní společnosti. Nutnými předpoklady pro její vznik jsou založení státu, písmo a vysoká úroveň rozvoje ústní lidové slovesnosti.

Zrod staroruské literatury je pevně spjat s vývojem raně feudálního státu. Sovětská historická věda vyvrátila normanskou teorii vzniku Kyjevské Rusi a vyvodila, že nevznikla na základě příchodu Varjagů, nýbrž v důsledku dlouhotrvajícího historického procesu rozkladu systému rodových obščin u východoslovanských kmenů. Příznačná specifická tohoto historického procesu tkví v tom, že východoslovanské kmeny cestou k feudalismu míjejí stádium otrokářského zřízení.

Nový systém společenských vztahů, který se zakládal na třídní nadvládě menšiny nad většinou pracující populace, potřeboval ideologické opodstatnění. Toto opodstatnění nemohlo poskytnout ani pohanské náboženství kmenů ani ústní lidová tvorba, která dříve sloužila ideologickým a estetickým potřebám rodového zřízení.

Rozvoj ekonomických, obchodních a politických vztahů vedl k potřebě se písemně vyjadřovat. Právě písmo je jedním z nezbytných předpokladů pro vznik literatury.

Poznatky sovětské lingvistické a historické vědy svědčí o tom, že se písemnictví na Rusi objevilo dlouho před oficiálním přijetím křesťanství. O existenci jakýchsi forem slovanského písemnictví, a to již ve druhé polovině 9. století, svědčí mnich Chrabr a panonská legenda *Život sv. Cyrila*.

Když v roce 863 vytvořili Cyril a Metoděj slovanskou abecedu, jednalo se o nesmírně významný kulturní a historický počín, který napomohl rychlému kulturnímu růstu jak jižních, tak i východních Slovanů. Od konce 9. století do první čtvrtiny 10. století zažívá Stará Bulharská říše období nebývalého kulturního rozkvětu. V tomto období se zde objevují významní spisovatelé jako například Jan Exarcha, Kliment Ochridský, Konstantin i sám car Simeon. Díla, která tito autoři vytvořili, hrála důležitou roli v rozvoji

staroruské kultury. Podoba staroruštiny a staroslověnštiny („... *slovanský a ruský jazyk jsou jednotné*“, stojí v letopise) přispívala k postupnému osvojení nového písma východními Slovy.

Silným impulsem k rozsáhlému rozšíření a rozvoji písemnictví na Rusi bylo oficiální přijetí křesťanství v roce 988, které pomohlo ideologicky zakotvit nové společenské vztahy vznikající feudální společnosti.

Pro rozvoj svébytné staroruské kultury měla nemalý význam skutečnost, že Kyjevská Rus přijala křesťanství z Byzance, která tehdy byla nositelkou té nejvyšší kultury. Byzantská pravoslavná církev se již v tu dobu osamostatnila od západní římskokatolické (k formálnímu rozdělení došlo v roce 1054) a poskytovala mnohem větší prostor pro formování národních osobitostí kultury. Zatímco v katolické církvi dostala roli spisovného jazyka latina, řecká katolická církev připouštěla svobodný rozvoj národních spisovných jazyků. Spisovným církevním jazykem Kyjevske Rusi se stala staroslověnština, která se jak svým charakterem, tak gramatickým systémem podobala staroruštině. Vzniklá originální literatura přispívala k rozvoji tohoto jazyka a obohacovala ho na úkor hovorového jazyka ústní národní řeči.

Od konce 10. století se dá mluvit o vzniku určitého systému vzdělání v Kyjevske Rusi – „*knižnoje učeníje*“.

Křesťanství sehrálo důležitou roli při formování kultury Kyjevske Rusi, která se dostala mezi nejvyspělejší státy Evropy. Kronikář Adam Brémský napsal, že od konce 10. do začátku 11. století soupeří Kyjev, co se týče bohatství či počtu obyvatel, s Konstantinopolí.

Již ve 30.-40. letech 11. století je v Kyjevě mnoho zručných překladatelů, kteří překládají knihy přímo z řečtiny do staroslověnštiny. Syn Jaroslava Vsevolod ovládá pět světových jazyků a jeho sestra Anna, která se stala francouzskou královnou, se již podepisovala jako Anna regina, zatímco její královský manžel psal místo podpisu křížek. V rozvoji knižní vzdělanosti, tedy i literatury, sehrály důležitou roli kláštery, které byly v prvních letech své existence ohniskem nové křesťanské kultury. Zvláště významným byl v tomto ohledu klášter Kyjevsko-pečerský, který byl založen v polovině 11. století.

Proto utvoření raně feudálního staroruského státu a vznik písemnictví byly nezbytnými předpoklady pro vznik literatury.

Základní zdroje. Na formování literatury se aktivně podílí na jedné straně ústní lidová slovesnost a na druhé straně písemné památky křesťanské kultury z Byzance a od jižních Slovanů, například z Bulharska.

Nedávno započatý historický výzkum folkloru prokázal, že u východních Slovanů již v 10. století můžeme mluvit o vysoce rozvinutých formách ústní lidové tvorby. Vědci předpokládají, že v tomto období dochází k přechodu od mytologických námětů k historickým. Čelná místa v ústní poezii té doby tedy zaujímají žánry jako rodová či toponymická pověst, legenda spojená s pohřebišti, hrdinný příběh či písně o válečných taženích.

K tomuto období se patrně vztahuje i formování národního eposu, který obzvláště napomohl jedinečnosti staroruské literatury.

Knížecí družiny, které uskutečňovaly četná válečná tažení, měly zjevně své pěvce. Ti rozveselovali své pány při hodování, skládali oslavné písně na počest vítězů a opěvovali kníže a jeho udatné válečníky. Hrdinské zpěvy družinných pěvců či pověsti o bitvách a taženích tvořily jedinečný nepsaný letopis, který se částečně dochoval již v psané formě.

Tímto způsobem byl folklor hlavním zdrojem pro utváření originální staroruské literatury. Poskytoval žánry i archetypy, předával nejen uměleckou představivost lidové poezie, jednotlivé stylistické prvky, ale i národní ideologii.

Ve chvíli, kdy si lidé osvojili křesťanské myšlení, začali si jej přizpůsobovat svému pohanskému chápání a představám. Díky tomu se zde zrodila specifická zvláštnost ruského života, tzv. *dvojeverije*. Tato koexistence pohanství a křesťanství se na dlouhou dobu udržela v národním vědomí a zanechala otisk ve staroruské literatuře. Po celou dobu rozvoje literatury byla právě ústní lidová slovesnost tím životodárným zdrojem, který napomáhal jejímu obohacování.

Důležitou roli ve formování literatury sehrály též řečnické umění a obchodní písemnosti. Řečnictví bylo rozšířeno v raně feudální společnosti, kdy měli velitelé před začátkem bitvy projev před svými válečníky a tzv. *děrzostí* dodával odvahu v boji. Řečnické umění se často uplatňovalo i při diplomatických jednáních. Poslové se před každou diplomatickou misí obvykle učili nazpaměť slova, která měli za úkol sdělit tomu či onomu panovníkovi. Tyto projevy obsahovaly určitá ustálená slovní spojení, vyznačovaly se svou stručností a heslovitostí.

I v obchodních písemnostech té doby se můžeme setkat se specifickými slovními obraty. Lakonismus a přesnost výrazů jak v ústním projevu, tak v obchodních písemnostech přispěly k rozvoji lakonického, aforistického stylu interpretace literárních památek.

Velký vliv na vznikající originální staroruské písemnictví měla samozřejmě i křesťanská knižní kultura, kterou si osvojovali ruští písaři.

Filosofické základy staroruské literatury. Filosofickými základy staroruské literatury se staly knihy biblického kánonu *Evangelia* a *Skutky apoštolů* z Nového zákona a *Kniha žalmů* ze Starého zákona. Proto není náhodou, že nejstaršími dochovanými památkami staroruské literatury jsou *Evangelia Ostromirovo* (1056-1057) a *Archangelské* (1092) a na ně navazující filosoficko-didaktické stati *Sborníku velikého knížete Svjatoslava* (1073), které měly za úkol osvětlit nejasnosti v těchto komplikovaných knihách. Tento *Sborník* vychází ze starobulharského encyklopedického *Sborníku cara Simeona* (10. století) a je přeložen z řečtiny.

Nejzásadnější křesťanské filosofické myšlenky pocházely z *Evangelii* a *Skutků apoštolů*. Tyto knihy popisují život bohočlověka Ježíše Krista na zemi, najdeme v nich výklad a vysvětlení jeho učení, líčení jeho utrpení, dobrovolné smrti, zázračného zmrtvýchvstání a vystoupení na nebesa.

O významu *Evangelii* v životě křesťanských národů, a především toho ruského, psal ve 30. letech 19. století A. S. Puškin ve stati O povinnostech člověka: „Existuje kniha, jejíž každé slovo je vysvětleno, vyloženo, šířeno do všech koutů země, použito za všemožných životních okolností a při jakýchkoli událostech ve světě, kniha, ze které nelze zopakovat jediný výraz, aniž by jej všichni znali nazpaměť a nebyl již *rčením národů*. Není věcí neznámou, že tato kniha se nazývá Evangelium. A v tom tkví její nadčasový půvab, že pokud ji náhodou otevřeme, ať už přesycení světem či sklíčení zármutkem, již nebude v našich silách vzdorovat její rozkošné podmanivosti a my se v mysli ponoříme do její božské mluvy.“¹

Vědecký význam *Evangelia* výstižně zdůraznil V. G. Bělinskij, který napsal: „Existuje kniha, ve které bylo vše řečeno, vše rozhodnuto, kniha, po jejímž přečtení mizí nejistota, kniha nesmrtelná, svatá, kniha věčné pravdy, věčného života – Evangelium. Veškerý rozvoj lidstva, všechny úspěchy ve vědách a ve filosofii tkví pouze v důsledném pochopení tajuplné hloubky této božské knihy a v uvědomění si její živé nehynoucí mluvy.“²

Vývoj staroruské literatury souvisel především s postupným porozuměním *tajuplné hloubky této věčné knihy, knihy života*, tedy *Evangelia*. Důležité byly též znalosti

¹ Puškin, A. S. Poln. sobr. soč.: V 10 t. T. VII. Kritika i publicistika. M.; L.; 1949. C 443

² Belinskij, V. G. Poln. sobr. soč.: V 13 t. T. 2. M., 1953. C 555-556.

jejího filosofického obsahu a bohatého jazyka, který postupně dával základ příslovím a ustáleným slovním spojením.

V prvních staletích po přijetí křesťanství se základní filosofické myšlení zaměřilo na poznání Boha³, výklad tajemné božské moudrosti, stvoření světa, moudrosti slova Božího či určení místa člověka jakožto vrcholu Božího stvoření ve světě.

Těmito otázkami se zabývala klasická literatura Byzantských církevních otců ze 4. století, například díla Basileia Velikého, Řehoře z Nazianzu, Atanáše Alexandrijského, Jana Zlatoústého, Řehoře s Nyssy. Důležitá byla též tvorba filosofa a básníka první poloviny 7. století Jana z Damašku, jehož dílo *O pravé víře*, které v 10. století přeložil Jan Exarcha do staroslověnštiny, se stalo filosofickým a teologickým základem pravoslavné víry.

Jan z Damašku pohlížel na filosofii jako na poznání jsoucna a podstaty viditelného i neviditelného světa, pokládal si otázky o jeho počátku a konci. Filosofie podle něj odrážela samotné božství, neboť Bůh je nejvyšším ideálem mravní dokonalosti, nesmrtelným zosobněním dobra, pravdy a krásy.

Prvořadé místo ve filosofii křesťanské teologie zaujímalo učení o svaté Trojici, tedy o trojjediném Bohu, jeho nedělitelné jednotě ve třech Božských osobách: Otci, Synu a Duchu svatém. Tento filosofický koncept v podstatě představuje základní myšlenku trojjediného bytí a vědomí.

Takto vysvětluje Michael Synkellos Jeruzalémský v IX. kapitole *Svjatoslavova sborníku* z roku 1073 učení o Svaté Trojici: „... Nejsou tři, ale pouze jeden Bůh, jediné nesmrtelné Božství ve třech osobách, neoddělitelné žádnou podstatou ni výjevem, kdež jsou Otec i Syn i Duch, neboť kde je Duch svatý, tam je i Otec i Syn. Jednoduše řečeno, uctíváme Trojici v jednotnosti a jednotnost v Trojici, jednotnost nesoucí v sobě tři podstaty a Trojici jednotnou a celistvou, kde jsou si (Božské osoby) nemající začátku zcela rovny. Káží jediné Božství Svaté Trojice, jediné Božství v jednotné přirozenosti, s jedinou silou, jedinou mocí. Káží jediné království nebeské, věčně existující, nevytvořené, nekonečné, nepopsatelné, nepostihnutelné, bezmezné, neměnné, neochvějné, nesmrtelné, věčné, klidné, vytvářející a obsahující vše možné, vědomé ovládající nebe i zemi i moře, stejně tak vše viditelné i neviditelné v nich.“

³ Podskal'ski, Gerchard. Christianstvo i bogoslovskaja literatura Kijevskoj Rusi (998-1237 gg.). 2-e izd. SPb., 1996.

Vrcholem Božího stvoření je člověk, kterého Bůh stvořil k obrazu svému. Obraz Boží nám byl dán již od narození, avšak je na naší vlastní vůli, zda zachováme tento obraz ve svém pozemském životě a dosáhneme podoby boží.

Stvořitel nás obdaroval nesmrtelnou, myslící a tvořící duší. V tom je rozdíl mezi člověkem a bezduchými nevědomými a němými tvory božími. Ti jsou stvořeni pro potřebu člověka a jsou mu podřízeni.

Svět je podle křesťanského chápání rozdvojený. Je zde patrné srovnání materiálního, viditelného světa s duchovním a neviditelným. První je dočasný a přechodný, druhý je věčný. Původ dočasného a věčného tkví v samotné lidské podstatě, ve smrtelném, pomíjivém těle a věčné, nesmrtelné duši. Duše vlévá do těla život a naplňuje ho, zároveň tělesná pokušení kazí duši a překrucují obraz Boží, který je nám dán od narození. Tělo je studnou neřestí, chorob a utrpení. „Největší silou duše je rozum“, tvrdil Jan z Damašku. Pomocí rozumu se stáváme pánem všeho. Rozum nám pomáhá překonat pomocí vůle pokušení a vymanit se z jejich nadvlády, neboť tato pokušení nás zotročují.

Rozum a jeho pět *sluhů* (smyslů) nám též pomáhá poznávat materiální svět kolem. To je však pouze nižší poznání. Vyšším cílem je poznání světa neviditelného, poznání podstaty skrývající se za oponou pozorovatelných jevů hmotného světa. Proniknout do této podstaty nejsme schopni ani očima tělesnými, ni ušima. Zde nám pomohou pouze oči a uši duše, pouze hluboké duchovní prozření a rozjímání. Askeze, potlačení neřestí či vytržení mysli v modlitbě otevírají naše *duchovní oči*, a ty nám ukazují záhadná tajemství božství, pomáhají nám spatřit před *běžným zrakem* skrytou podstatu neviditelného světa a tím nás vedou k poznání Boha.

Když Bůh stvořil člověka, tedy Adama a jeho ženu Evu, vytvořil zahradu na Východě Edenu, kde mohli žít. Dále jim nařídil, že i když se mohou těšit veškerému blahobytu rajského života, nesmějí jíst plody ze stromu poznání dobra a zla, jenž stojí uprostřed Edenu. Dábel pokušitel, nositel absolutního zla, však v podobě hada svádí Evu, aby neuposlechla Boží nařízení. Eva následně pobízí Adama, aby okusil zakázané ovoce. Adam a Eva se dopouští prvotního hříchu, poruší Boží příkaz a jsou vyhnáni z Edenu na zem. Nyní jsou lidé smrtelní, jsou odsouzeni k těžké práci a utrpení (Adam bude v potu tváře získávat chléb svůj, Eva v bolestech rodit děti).

Milující Dobrodinec však svým stvořením, tedy lidem, úplnou záhubu nepřeje. Posílá proto na zem svého jediného syna. Syn Boží na sebe přijímá lidskou podobu a skrze dobrovolnou vykupitelskou oběť spasí lidstvo před věčnou zkázou. Takto vlastní

smrtí přemohl Smrt a daroval lidem věčný život, věčnou blaženost a spásu všem lidem věřícím v Ježíše Krista.

V křesťanské filosofii proto Bůh není původcem nebo příčinou zla. Hlavním zloduchem je zde ďábel, který *od nepaměti nenávidí lidstvo*, a jeho sluhové běsi. Dále je zlo zakořeněno v lidech samotných, což souvisí právě se svobodou vůle a možností volby („vyhýbat se zlu či zlem být“ je napsáno ve Sborníku z roku 1073).

Před každým z lidí tedy vyvstává otázka: Jakým směrem se ubírat na cestě životem? Máme si zvolit širokou cestu hříchu a dovolit mu, aby zotročil neřestmi naši duši? Nebo si vybereme úzkou, trnitou pěšinu dobra, na které nás čeká boj s pokušením a snaha mu odolat? První možnost nás přivede k věčnému utrpení, druhá ke spáse.

Ke hříchu nabádají člověka běsi a jeho zdrojem jsou tělesná pokušení jako obžerství, opilství či nadměrný spánek. „Neboť lenost je matkou všech neřestí“, poučoval svá dítka Vladimír Monomach. Z lenosti se rodí nečinnost, po které přichází opilství a nestoudnost, *a ty již zahubily mnoho lidí*. Stejně tak jako dým vyhání včely, i výpary alkoholu vyhání z mysli rozum, pána duše, a jeho místo zaujme šílenství.

Nicméně staroruská literatura nesvádí vše špatné ve světě na nadpřirozené síly běsů. Tvrdí, že zlý člověk může být mnohem horší než běs: *Běs se bojí kříže, však špatný člověk se ani kříže nebojí, ani se před lidmi nestydí*. Zvláště ohavní jsou lidé, kteří rozhádají přátele a nabádají jiné ke špatnostem. Středověcí učenci varovali před zlem, které lidem přináší lživí proroci. Ti totiž skrývají pod rouchem beránčím dravou vlčí podstatu.

Pohromou pro stát jsou zlí, špatní rádcové, kteří nedobře radí svému vládci a pouští *ohavnosti* do celé země. Dokonce sám Satan je schopen se před námi objevit v podobě anděla, zatímco jeho přísluhovači se promění ve světce. Tuto myšlenku bude později rozvíjet Kyjevsko-pečerský paterik.

I Bůh připouští zlo, avšak pouze v jistých mezích a za účelem vzdělání lidí, kteří se dopustili hříchu, aby je nabádal je ke všeobecnému pokání. S pomocí nebeských znamení (zatmění slunce či měsíce) nás Bůh varuje před hrozbami a následně kárá cizozemce pohromou jako odplatu za jejich hříchy. Také *vše zlé, co způsobují (jiné) země nám, děje se podle vůle Boží, neboť „Lidumil (Bůh) jako spravedlivý soudce na nás posílá mnoho nepřátel ne pro smrt naši, nýbrž pokání“*, aby lidé přestali hřešit a káli se za své hříchy.

V Evangeliích a v dílech svatých Otců najdeme hypotézu, že *světští vládci v sobě mají boží podstatu, každý panovník, car i biskup je od Boha pomazán*, včetně vládců, kteří

toho nejsou hodni. Ti jsou pomazáni s Božím svolením, dle Boží vůle a jsou Božím trestem za hříchy lidí daného státu.

Křesťanství značně přiblížilo Boha lidem a vytvořilo onen živý obraz Bohočlověka Ježíše Krista, který spojil dvě podstaty, lidskou a božskou. Narodí se jako člověk, žije pozemský život, snáší všechny obtížnosti lidského života a dobrovolně přijímá smrt ukřižováním. Zároveň však jeho narození zvěstuje Archanděl Gabriel a jeho matka zůstává i nadále pannou. Jako Bůh činí zázraky a za tři dny po jeho smrti dochází ke vzkříšení. Ježíš se zjevuje svým učedníkům v podobě Boží a následně po čtyřiceti dnech vstoupí na nebesa, kde zaujme patřičné místo po pravici Otce. V božské podobě se také zjeví na zemi, aby vykonal spravedlivý Poslední soud a nastolení Tisíciletého království dobra a spravedlnosti.

Písmo svaté a díla svatých Otců vytvořily na věky věků („věkověčný“ podle slov F. M. Dostojevského) lidský ideál právě v osobě Bohočlověka Ježíše Krista.

Novou věroukou ukázal Ježíš Kristus lidem cestu mravního zdokonalování, připodobnění se Spasiteli, cestu osvětlení a překonání neřestí. Právě tato pout' k božské dokonalosti poskytovala náměty pro tzv. *žitija* (životy svatých), žánr, který se v ruském národě těšil velké oblibě. V proslulé kartotéce N. K. Nikolského, která je součástí Knihovny Ruské akademie věd, můžeme nalézt více než 5 580 originálních staroruských *žitijí*.

Jedním z nejdůležitějších aspektů křesťanské filosofie bylo rozpracování teorie o *Bohu-Slově*. Základem pro tuto teorii byla pasáž v Janově evangeliu: „Na počátku bylo Slovo; a to Slovo bylo u Boha. To bylo na počátku u Boha. Všechno povstalo skrze něj, a bez něj nepovstalo nic, co je. V něm byl život, a ten život byl světlem lidí“.

Tato slova Evangelia byla vyložena následujícím způsobem. Slovo je jediný Syn Boží, ztělesnění jeho tvořivé síly a moci. Pomocí Slova Bůh stvořil svět a vše jsoucí na světě. I řekl: „Budiž světlo“, a bylo světlo. Slovo je tedy životodárný božský počátek všeho jsoucího, Slovo je světlem pravdy pro lidstvo.

Tato stanoviska středověké filosofie souvisí s hlubokou vírou středověkých lidí v sílu slova, které přináší světlo pravdy. *Světlo, jež září i ve tmě, a ani tma jej nepohltil*. To nám vysvětluje, proč došlo k intenzivnímu vývoji duchovních úvah a kázání, živé promluvy pastýřů ke svým ovečkám. V těchto projevech, jak podotknul N. V. Gogol, jsou již patrné počátky originální staroruské literatury. V kázáních pastýřů se rozebíraly základy křesťanské etiky, kterým se věnuje encyklopedický *Sborník* z roku 1076. Tato

kázání nám odpovídala na zásadní otázku, kterou si pokládali křesťané, přestoupivší na novou víru: „Jaký je život křesťana?“.

Autor *Sborníku* volí určité tematické pořadí kázání, aby nasměroval čtenáře či posluchače na „pravou cestu spásy“.

Hned v úvod *Sborníku* z roku 1076 můžeme nalézt originální text, který nemá paralelu v řečtině, jedná se o *Slovo kalugera (mnicha) O čtení knih*. Cílem tohoto textu je ukázat význam této knihy pro duchovní a morální život každého křesťana. Psané slovo, tedy kniha, přináší blaho a dobro, které lidé v životě potřebují, a světlo pravdy. Proto tento mnich nabádá čtenáře, aby četl pomalu, od kapitoly ke kapitole, a tím do hloubky pochopil přečtené. Proto se musí čtenář vracet ke každé hlavě nejméně třikrát. Stejně jako panovník třímá pevně v ruku otěže svého koně, tak pro kazatele jsou knihy *otěžemi zdrženlivosti*.

„Stejně jako zbraň zdobí válečníka, stejně jako plachty jsou chloubou lodi, tak i kazatele krásí vše, co kdy přečetl.“ Zde autor vyzdvihuje do popředí fakt, že za pomoci knih lze odolat neřestem. Knihy nám pomohou k dosažení vnitřní krásy a harmonie. Jsou to duchovní zbraně v boji s hříchem. Knihy jsou jako plachty, které nasměrují loď lidského života při plavbě po rozbouřeném moři všedních dní. A také nás jako ta zdobná zbraň ochraňují před každodenními bouřemi a neklidem.

Kalureg vybízí své bratry, aby otevřeli *duchovní uši* a poslouchali sílu a moudrost svatých knih. Jako příklad uvádí *žitija Basileia Velikého, Jana Zlatoústého, Konstantina Filosofova* (slovanského učitele), kteří *již od mládí ke svatým knihám tihli a o dobro usilovali*.

Slovo otce synovi svému rozvíjí myšlenky obsažené ve *Slově kalugera*. Z tohoto textu bude později vycházet *Domostroj* z 15. století. Otec vybízí syna, aby se rozhodl, po které ze dvou cest se vydá. Buď bude kráčet spolu s mnohými, kteří po sobě na nebi i na zemi zanechali památku, nebo se vydá po cestě zapomnění, tedy hříchu. První cesta v sobě nese pokoru, smíření, lásku, vlídnost a dobročinnost.

Otec synovi především radí, aby se vyhnul hříchu (*Hříchu se vyhýbej jako bojovníkům*) a vybízí k milosrdenství: „Synu, hladového nakrm, žíznivého napoj, pocestného neodmítej, nemocného polituj, do vězení nahlédni, viz hoře jejich a nadechni se“. Právě tyto ctnosti mohou syna přivést k životu věčnému, tedy na cestu spásy.

Obzvlášť otec zdůrazňuje, jak je důležité chodit do kostela. Tam má syn stát ve zbožné bázni a horlivě naslouchat slovům Písma.

Další kázání *Trest* promlouvá k bohatým. Vybízí je, aby stále poskytovali pomoc nemohoucím, a zakazuje jim činit zlo. Dále mají mít na paměti, že skutečným pánem je pouze ten, kdo *ovládá* především sebe.

Ve vybraných učeních od mnohých Otců, Apoštolů, proroků a z jiných knih tento *Sborník* z roku 1076 vštěpoval křesťanským Neofytům *věčnou mravní pravdu* nové víry vyloženou v podobě morálních sentencí a gnóm,

Sborník (1076) položil základy pro vytvoření původních staroruských didaktických sborníků jako například *Izmaragd*, *Zlataja čep* nebo *Domostroj*.

Z 9. století se nám dochovala řada bohoslužebných *Minejí*, jako například *Novgorodská* (1095-1907) ze září, října a listopadu. *Sborníky* jako *Triod' pŭstní* (bohoslužby na období před Velikonocemi) nebo *Triod' květná* (na období Velikonoc a po nich) obsahovaly modlitby a zpěvy. Některé z těchto písní byly napsány talentovanými byzantskými básníky, například Romanem Sladkopěvcem nebo Janem z Damašku. Poetické obrazy církevní hymnografie se postupně dostávaly do každodenního života a stávala se z nich studnice uměleckých prostředků originálního staroruského písemnictví.

Je očividné, že hned po přijetí křesťanství byly do staroruštiny přeloženy vybrané úryvky ze Starého zákona, které pak tvořily obsah tzv. *Parimejníků*, určených ke čtení při bohoslužbách. V roce 1499 pak na popud arcibiskupa Gennadija bylo přeloženo všech 50 starozákonních knih.

Nejvíce populární byla *Kniha žalmů*. Podle ní se vyučovala gramatika, kdy se žalmy učily nazpaměť. Žaltář upoutal pozornost staroruských čtenářů především lyrickým patosem a spojením popisu, alegorie a abstraktního zobecnění. Navíc má vysoce uměleckou formu výkladu.

Kyjevská Rus se relativně brzy seznámila i s texty *Žaltářů výkladového a věšteckého*. První obsahoval vysvětlení alegorického významu žalmů, druhý sloužil k zažehnání pochybností a pomáhal lidem se správně rozhodnout.

Texty biblického kánonu byly považovány za svaté a měly nepopíratelnou autoritu. Byly pokládány za zdroj božské moudrosti, kterou je potřeba si správně vyložit a pochopit. Proto se staroruští učenci zaměřují na patristickou literaturu, tedy na díla *otců církve*.

Mravoučná slova věhlasného konstantinopolského řečníka Jana Zlatoústého se na Rusi rozšířila ve sbornících s názvy *Zlatostruj*, *Zlatoust* a *Margarit*. *Zlatostruj*, který byl sestaven za Cara Simeona, se na Rusi těšil značné oblibě. Zde se však můžeme setkat s případy, kdy se autoři, kteří svým již ruským dílům chtěli přidat na váze, podepisovali

jménem právě tohoto významného byzantského rétora. Sborník *Zlatoust* byl věnován výkladu týdenních evangelií (aparakos).

Z díla Basileia Velikého byl na Rusi znám například *Hexameron* neboli v překladu Jana Exarchy *Šestodněv*, který čtenáře podrobně seznámil se stvořením světa v šesti dnech. Z něj bylo možno získat poznatky o přírodě, rostlinném i živočišném světě a o člověku jakožto vrcholném Božím díle.

Dále se relativně brzo lidé na Rusi seznámili s temnou asketickou poezií *slov* Efrema Sirina, která byla součástí byzantského sborníku *Parenesis*. Z toho byla vyjmuta *slova O zlých ženách a O posledním soudu a příchodu antikrista*.

Cestu k mravní dokonalosti lidské duše a jejímu vzletu k Bohu ukazovala *Lestvica* (*Nebeský žebřík*) Jana Klimaka. O dogmatice křesťanské věrouky systematicky pojednávalo *Slovo o pravé víře* Jana z Damašku, které bylo v Bulharsku přeloženo.

Většina děl církevních otců byla zpravidla spjata s tradicí antického rétorického umění. Díky metodám velikých řečníků byla jejich *slova* nasycena živými obrazy a působila tak emocionálně na posluchače či čtenáře. Tito otcové svým *slovům* přidávali nekonečný, zobecněný charakter a tím je přinášeli posluchačům různého sociálního postavení a etnické příslušnosti. Patristická literatura věnovala nejvíce pozornosti duchovní stránce lidského života a požadovala lhostejnost k pomíjivému půvabu každodenního života.

Hagiografická literatura (žitije). Důležitým prostředkem náboženského a mravního vzdělávání byla hagiografická literatura zabývající se popisem života světců. Poutavou formou názorně poučovala o praktickém užití abstraktních křesťanských dogmat. Popisovala morální ideál člověka, který dosáhl úplného vítězství ducha nad hříšným tělem, nad pozemskými vášněmi.

Formování a rozvoj hagiografické literatury se vztahuje k prvním staletím křesťanství. Nasává elementy antického historického popisu života, využívá řadu znaků helénského románu a zároveň její původ bezprostředně souvisí s žánrem náhrobní oslavné řeči. *Žitije* v sobě nese poutavost námětového vyprávění, poučení a panegyrik. Ústřední postavou je zde ideální křesťan, který ve svém životě následuje Ježíše.

V 8.-11. století se v Byzanci vyvíjí kanonická struktura *žitije* a základní principy zobrazení jeho hrdiny. Dochází k originální hierarchizaci podle typu postavy a charakteru jejich činů.

Podle hlavní postavy se definuje typ *žitije*, které se nám díky tomuto vztahu jeví jako ikona. Stejně tak se nám totiž snaží poskytnout jasnou, zobecněnou představu o

hrdinovi. Při tom zaměří pozornost na velebení jeho duchovních a morálních hodnot, které zůstávají neměnné a stálé. Autoři *žitijí* záměrně pozměňují fakta reálného života, aby ukázali ve vší velikosti krásu křesťanského ideálu. Charakter tohoto ideálu pak zpečetí kompoziční a stylistickou strukturu tohoto žánru.

Popis života svatých obvykle začíná původem hrdiny, poukazuje na jeho zbožné a čestné rodiče. Vzácněji mohou být jeho rodiče bezbožní, tento fakt má však pouze v kontrastu vyzdvihnout bohobojnost hlavní postavy. Ta se již v dětství odlišuje od svých vrstevníků, nehraje pusté hry, nevede prázdné řeči, vyhledává samotu a po té, co ovládne gramatiky začíná pilně číst knihy Písma svatého a snaží se pochopit jeho moudrost. Poté odmítá sňatek či sice vykoná vůli rodičů a do svazku vstoupí, ale chrání svou tělesnou čistotu. Nakonec tajně odchází z rodičovského domu, odebírá se do pustiny, stává se mnichem a úspěšně bojuje s pokušením běsů. Ke světcům přicházejí další bratři a ten obvykle založí klášter. Také předpoví den a čas svého skonání, bohobojně poučí své bratry a umře. Tělo se však po smrti nerozkládá a vydává lahodnou vůni, která svědčí o svátosti zesnulého. V blízkosti jeho netlejících ostatků se začínají dít zázraky, například se rozsvěcují svíce a uzdravují nemocní, slepí, hluchí a jiní nemohoucí lidé. V závěru *žitije* obvykle stojí krátká pochvala. Takto se vytvářel všeobecný zářný obraz světce, zdobený všemožnými křesťanskými ctnostmi. Obraz, který je připraven o individuální kvality charakteru, zbaven všeho náhodného a pomíjivého.

Na Rusi začaly být po přijetí křesťanství rozšířené dva druhy *žitijí*. První, tzv. krátká či prologová, byla součástí *Prologů (Sinaksarií)* a využívala se při bohoslužbách. Druhá, objemná (neboli Minejná) byla naopak součástí *Mineji-Četji*, tedy měsíčních čtení a sloužila k přednesu nahlas při stolování nebo k individuálnímu čtení.

Zvláštním druhem hagiografické literatury byly *pateriky (otečniki)*, ve kterých nezazní celý život toho či onoho mnicha, nýbrž z pohledu jejich svátosti jen ty nejdůležitější činy nebo události. Již v 9. století byli lidé na Rusi očividně seznámeni s *Egyptským paterikem*. Ten byl vytvořen na osnově *Lavsaiku*, jehož autorem byl v roce 420 Palladij Elenopolski. Tento *Paterik* zahrnoval vyprávění o egyptských mniších a jejich úspěšném boji s démony. Oblibě se též těšil *Jesuzalémský paterik* nebo *Sinajský (Luh duchovní)*, který byl vytvořen Janem Moschem v 7. století. Později byl též znám *Římský*. Tato díla přitahovala pozornost čtenářů především pro ně typickou poutavostí, náměty vyprávění či spojením naivní fantazie a každodenního života. Můžeme je též zařadit do prologových *žitijí*.

Typickými příklady paterické novely mohou naopak být vyprávění *O starci Gerasimovi a jeho lvu* nebo *o Taisii*. První příběh je o oddanosti a lásce lva ke starci, druhý vypráví o krásném skutku dívky.

Ne nadarmo lákalo paterické vyprávění mnohé spisovatele 19. století: Tolstého, Leskova, Flauberta, France.

Překladová hagiografická literatura byla důležitým pramenem při formování originálních staroruských *žitijí*, i když autoři Kyjevské Rusi přispěli k vývoji tohoto žánru vlastním, originálním a osobitým způsobem.

Apokryfy. Starověká Rus si nový křesťanský pohled na svět osvojovala nejen skrze překlady biblického kánonu, ale také díky širokému výskytu apokryfů. Samotné slovo *apokryf* pochází z řečtiny a můžeme jej přeložit jako „tajný“ či „skrytý“. Zpočátku šlo o díla určená pouze úzkému kruhu vzdělaných čtenářů. Později se začaly formovat různé hereze a apokryfy se staly nástrojem kritiky principů pravoslavné dogmatiky právě ze strany heretiků. V souvislosti s tím stanovila oficiální církev ve 14. století kánon Písma svatého a mezi heretiky rozšířené apokryfy zařadila do písemností lživých a zavrhnutých. Apokryfy, které podle křesťanských pravověrců neprotiřečily kanonickému Písmu, byly přípustné. Zároveň však přesná kritéria, podle kterých by se jednotlivá díla řadila do lživých nebo přípustných apokryfů, neexistovala.

První index takovýchto nepravdivých knih vznikl v 6. století a je připisován Anastasiovi Sinajskému. Později byl k němu připojen i seznam knih schválených. V 9. století pak vznikl index jihoslovanský, který se nám zachoval v rámci Nomokánonu ze 14. století. Tento index také použil Kiprian ve své *Modlitební knížce*. Ruský metropolita obohatil jihoslovanský seznam o bezbožné a hříšné věštebné knihy. V průběhu 16. století se Kiprianův seznam stále rozšiřoval a svou konečnou podobu získal v *Kirillově knize* z roku 1664, ve které byl uveden podrobný výčet jak knih lživých, tak pravdivých, mezi kterými je i řada apokryfních děl.

Proto tedy apokryfy nazýváme legendickými náboženskými vyprávěními, která jsou tematicky blízká ke starozákonnímu i novozákonnímu kánonu, zjevně se však liší v podání děje a charakteru postav. Apokryfy často nasávají lidové představy a umělecké postupy ústní poezie.

Apokryfní díla se na Rusi objevovala i v ústní podobě. Přinášeli je poutníci, kteří navštívili svatá místa.

Tematicky můžeme apokryfy rozdělit na starozákonní, novozákonní a eschatologické. Starozákonní apokryfy rozvíjí náměty Starého zákona. Mezi jejich hrdiny

řadíme Adama, Evu, praotce Henocha, Melchisedecha a Abraháma a krále Davida a Šalamouna. Novozákonní se věnují vyprávění o Kristu či skutečích apoštolů. Eschatologické apokryfy jsou spojeny s fantaskním vyprávěním o posmrtném životě a konečném osudu světa.

Zvláštní skupinu pak tvoří apokryfní hagiografie, do které řadíme žití Theodora Tira, Nikity z Medikionu či svatého Jiřího.

Hlavní proud apokryfní literatury směřoval na Rus z Bulharska a je spojován s herezí bogomilů. Tato skupina, která byla pojmenována podle ideologa Bogomila, podrobovala kritice ortodoxní monoteistické učení. Bogomilství, jež bylo svéráznou náboženskou formou sociálního protestu pro nižší vrstvy obyvatel, rozvíjelo dualistické učení o existenci dvou rovnocenných sil, Boha představujícího dobro, a ďábla, který znázorňoval zlo. Spojením těchto sil je člověk mající jak podstatu božskou (duchovní), tak ďábelskou (materiální). Bogomilové proto tvrdili, že by měl každý člověk ve jménu dobra neustále svádět boj s materiální podstatou života, tedy zdrojem zla.

Dualistické přesvědčení bogomilů se odráží v celé řadě apokryfů, které si na Rusi díky konkrétním živým obrazům získaly obrovskou popularitu. Jeden takový apokryf je zachycen v *Pověsti vremennych let*, ve které je pod datem 1071 ústy pohanského Volchva vyprávěn příběh o stvoření člověka.

Apokryf *Jak Bůh stvořil Adama* reflektuje dualistické představy bogomilů, konkretizuje biblickou legendu a zachycuje Boha a ďábla jako síly rovnocenné, i když je zde hlavním tvůrcem Bůh. Zatímco v knize Genesis Bůh stvoří člověka z hrsti země podle obrazu svého a sám proces trvá jen chvíli, v apokryfu je stvoření znatelně delší, jelikož je člověk z osmi částí: ze země tělo, z kamenů kosti, z moře krev, ze slunce oči, z mraků mysl, ze světla svit, z větru dech, z ohně teplo. V uvedeném výčtu se odráží poetická obraznost lidového myšlení. Každá část v sobě nese určitou metaforu, i když zcela prostou.

Při procesu tvoření se ďábel snažil všelijak uškodit Bohu. Využil toho, že dílo nebylo hotové, a poskvrnil Adamovo tělo špinavostmi. Poté, co Bůh z těchto hanebností stvořil psa a nechal jej svůj výtvar chránit, se již ďábel neodvážil přiblížit k Adamovi (bojí se totiž psů) a jal se do něj bodat klacíkem. Tento čin ospravedlňuje větším užitek od samotného Boha. Když ďábel nadělil lidem sedmdesát neduhů, postaral se o to, aby lidé nezapomněli na svého tvůrce. Jak trefně odpozorováno ze života! Vždyť zpravidla si lidé vzpomenu na Boha právě ve chvílích nějakého toho neduhu, když je něco tíží.

V apokryfu biblická legenda získala konkrétní ráz a pro čerstvého křesťana byla samozřejmě srozumitelnější než suché lakonické vyprávění kanonického díla.

Většina starozákonních apokryfů byla součástí *Paleji* (z řečtiny „stará“), sborníku starozákonních vyprávění. Nalezneme v něm řadu legend věnovaných Abrahámovi, Melchisedechovi, Josefovi či králi Šalamounovi.

Jméno Šalamouna se těšilo veliké oblibě u národů Blízkého východu, kde očividně nejvýznamnější apokryfy vznikly. Na Rusi brzy znali díla *O Šalamounovi a Kitovrasovi*, *Šalamounův soud*, *Šalamoun a královna ze Sáby*.

Příběh *O Šalamounovi a Kitovrasovi* vypráví o tom, jak král Šalamoun přiměl démonickou bytost, napůl člověka, napůl koně Kitovrasa (což je stará transkripce řeckého slova kentaur), aby mu sloužil. Při výstavbě Jeruzalémského chrámu se Šalamoun nemohl obejít bez Kitovrasovy pomoci, pouze ten ho totiž mohl naučit zpracovávat kámen, aniž by musel použít železo. Kitovras, kterého Šalamounovi bojaři chytře chytli, pak pomohl získat *šamir*, diamant, kterým se při stavbě velesvatyně opracovával kámen.

V apokryfu se nám k porovnání představí dvě postavy, Šalamoun a Kitovras. Ačkoli je Kitovras tvor démonický, obdarovaný mimořádnou silou, dokáže se moudrostí vyrovnat samotnému Šalamounovi a ani lidské kvality jako добрota a soucit mu nejsou cizí. Právě on je hlavním hrdinou příběhu, zatímco Šalamoun získává spíše pasivní roli. Najdeme zde také řadu aforistických mravoučných výroků blízkých lidovým rčením: *Však pitím vína nezmoudříš... či vlídná slova kostmi hýbou, krutá zas hněv probouzí*.

Příběh *O Šalamounovi a Kitovrasovi* byl pravděpodobně znám na Rusi již v 11.-12. století.

Podle A. N. Veselovského je zde patrná podoba s talmudickým apokryfem o Šalamounovi a Asmodeovi, který pramení z íránské a před tím dokonce z indické legendy. Je však očividné, že osnovou pro slovanský příběh byl již nedochovaný byzantský text, ve kterém Asmodea zaměnil právě Kentaur.

Dále se na Rusi těšil oblibě příběh *Šalamounův soud*. Lákal čtenáře představou moudrého soudce, který spravedlivě řeší především civilní spory. Apokryf *Šalamoun a královna ze Sáby* zas vypráví o zkouškách Šalamounovy moudrosti.

K novozákonním apokryfům patří *Vyprávění Afroditianovo o divu v Perské zemi*, které zdůrazňovalo, že je přirozené a nevyhnutelné, aby křesťanství nahradilo pohanství. To vedlo k tomu, že se přestaly uctívat modly. Celá tato idea byla v 11. a na počátku 12. století na Rusi aktuální, poněvadž zde pohanské přžitky byly stále patrné.

Velký zájem měli staroruští čtenáři i o eschatologické apokryfy, které rozvíjí fantastické výjevy z posmrtného života a konečného osudu světa. Jednalo se o účinný způsob výchovy a šíření nových křesťanských mravních zásad, o konkretizaci křesťanské idey odměny v čase budoucím za odpovídající skutky v životě pozemském.

Mezi eschatologické apokryfy patří *Zjevení Pavlovo*, *Vyprávění o Makarijovi z Říma*, *Zjevení Metoděje Patarského* či obzvlášť oblíbené *Chození Bohorodičky po mukách*.

Námět *Chození* je velmi jednoduchý. Panna Maria navštíví v doprovodu archanděla Michaela peklo a stává se při svém putování svědkem různého typu mučení hříšníků. Pekelná trýznění jsou vyobrazována docela detailně, přitom má čtenář stále myslet na trest za hříchy spáchané za života. Ti, kdož nevěří ve Svatou Trojici, jsou uvrženi do strašlivé tmy. Jde o realizaci metafory *tmy pohanské*. Je charakteristické, že staroruský text sem zahrnuje i hříšníky, kteří se za života svého klaněli slunci, měsíci, zemi i vodě, zvířectvu i plazům, kdo věřil v Trojana, Chorse, Velese a Peruna.

Žvanilové jsou zde pověšeni na rozpálených kovových hácích za zuby, pomlouvači za jazyk, nemravové za nohy. Z úst jim vylézají hadi, kteří drásají jejich těla. Povaleči a milovníci spánku jsou v pekle přikováni k rozpáleným postelím. Ti, kdož porušují sliby, děti prokleté svými rodiči a lidojedi jsou v závislosti na tíži svého hříchu ponořeni do ohnivé řeky. Někteří po hrud' nebo po krk, jiné zas ohnivé vlny omývají úplně. Přitom má peklo, nacházející se hluboko pod povrchem země sever, jih a západ.

Vyobrazení pekelných tortur, které nám poskytuje *Chození*, je živé a konkrétní. Liší se od abstraktních zobecněných představ kanonického textu, který nám sděluje pouze to, že na hříšníky po smrti čeká „chlad“, „skřípění zubů“ či „nikdy neusínající červ“.

Forma tohoto apokryfu umožnila obměňovat pekelná muka v závislosti na sociálním prostředí, ve kterém apokryf působil. Například v prostředí lidovém je doplněn o výjevy mučení krutých a nemilosrdných bojarů, zlých knížat, carů a patriarchů, úředníků a správců.

Bohorodička má v díle konkrétní lidské vlastnosti. Žena, jež je matkou, hluboce soucítí s mukami a utrpením lidí, její srdce je naplněno láskou a lítostí k hříšníkům. Je připravena sdílet jejich trýzeň a spěchá jim pomoci. Pouze těm, kteří zradili a ukřižovali jejího syna, nedokáže její srdce odpustit.

Marie je zde srovnávána s Bohem, chladným a lhostejným k lidskému utrpení, zlostným a netečným k mukám hříšníků. Třikrát musí Boží Matka spolu s nebeskými vojsky prosit neoblomného, krutého Hospodina. Až napotřetí se jim to podaří, a Bůh

souhlasí, že pošle svého syna. Ježíš ukáže hříšníkům svou tvář, čímž jim přináší klid po dobu osmi týdnů (od Zeleného čtvrtka do Letnic).

Apokryf se velice liší od kanonické církevní literatury v pojetí božské spravedlnosti, lásky a milosrdenství.

Právě poutavost příběhů, sytost, konkrétnost, poetika interpretace a forma blízká folkloru napomáhaly oblibě apokryfů, které postupně přejímaly rysy ruské podstaty. Některá vyprávění pronikají do folklorního dědictví, objevují se ve formě ústní legendické tvorby či duchovních básní⁴.

⁴ *Tichonravov N. S. Otrečennyje knigi drevnej Rossiji. Tichonravov N. S. Soč. M., 1898. T. 1. S. 127-255.*

2. Odborný komentář

2.1. Analýza výchozího textu

Při analýze výchozího textu jsem použila modely Christiane Nordové a Petera Newmarka. Nejprve se zaměřím se vnětextové faktory podle modelu Ch. Nordové, mezi které řadíme autora, adresáta, původní funkci, medium a prostředí a čas, do kterého je text zasazen (Nordová, 1991, str. 36-37) V kapitole Záměr překladatele krátce přiblížím překladatelské metody, které jsem užila v překladu. Dále se budu věnovat srovnávací analýze výchozího a cílového textu podle P. Newmarka, ve které se zaměřím na jednotlivé problémy výchozího textu, nastíním možná překladatelská řešení těchto problémů a uvedu to, které bylo užito. Vynechám tedy vnitrotextové faktory podle Ch. Nordové, které však budou zčásti (například syntaktická či lexikální rovina) obsaženy právě ve srovnávací analýze.

2.1.1.Vnětextové faktory

2.1.1.1 . Autor

Autorem výchozího textu je Vladimír Vladimirovič Kuskov, který žil v letech 1920-1999. Byl to vynikající sovětský a ruský literární vědec, který se specializoval na staroruskou literaturu. Vystudoval Literární fakultu Moskevského institutu filosofie, literatury a historie. Orientoval se nejen v oblasti literatury, ovládal také křesťanskou filosofii, která byla se středověkou literaturou úzce spjata, estetiku i poetiku té doby. Ve své disertační práci se zabýval hierarchií hagiografie. Dále se věnoval žánrům a žánrovému myšlení středověku.

Kromě klasické učebnice staroruské literatury pro vysoké školy také sepsal slovník *Literatura a kultura Staré Rusi*. Veškerá akademická praxe se zrcadlí v jeho dílech, ve kterých dochází k harmonickému propojení poznatků z oblastí literatury, filosofie, estetiky a historie. Až do své smrti přednášel na Katedře historie ruské literatury Filologické fakulty Moskevské státní univerzity M. V. Lomonosova.

2.1.1.2. Adresát

Publikace, ze které pochází výchozí text, byla vydána pro potřeby studentů moskevských vysokých škol. Vzhledem k tomu, že ale takto komplexních učebnic na téma staroruské literatury se spíše nedostává, užívají ji nejen studenti z Ruska, ale z jiných zemí právě k prohloubení znalostí této problematiky. Bohužel je učebnice napsána relativně obtížným jazykem, proto adresátem nemůže být student, který neovládá ruštinu na poměrně vysoké úrovni. Ani běžný člověk neznalý literární, filosofické a historické terminologie se nemůže stát adresátem, i kdyby byla ruština jeho mateřským jazykem, protože by se ztrácel v odborných pojmech. Už od začátku nebyla učebnice určena pro širokou veřejnost, ale pouze těm, kteří chtějí své znalosti prohlubovat a zdokonalovat se v oboru.

2.1.1.3 Původní funkce

Při analýze původní funkce výchozího textu budu vycházet z klasifikace jazykových funkcí R. O. Jakobsona, který rozlišuje šest funkcí textu: referenční, expresivní, konativní, fatickou, metajazykovou a poetickou (Jakobson, 1995, str. 77-82).

Vzhledem k tomu, že se jedná o učebnici, je její původní funkce zřejmá. Jde o ryze odbornou publikaci, která má za úkol co nejdetailněji pojednat o určité problematice a předat nám informaci. Primárně zde tedy mluvíme o funkci referenční. Pokud jde o funkční styl, výchozí text můžeme na základě jeho charakteristických rysů jednoznačně zařadit do stylu odborného.

Autor je především ve filosofických pasážích natolik uchvácen látkou, že se zdá, že by nás o leccčem chtěl přesvědčit. Text se ale stále drží v rovině výkladu, a proto zde nemůžeme mluvit o konativní funkci, nýbrž jen o vztahu autora k problematice.

Nutno ale říci, že se nám autor snaží zpříjemnit čtení a vkládá do textu i lehce ironické poznámky, které mohou čtenáře pobavit. Opět je to ale pouze zlomek oproti strohému výkladu.

Funkce expresivní je patrná v parafrázích a citacích ze středověké literatury, je to však dáno pouze expresivitou citovaného, nikoliv textu původního.

Metajazykovou funkci můžeme sledovat především v pasážích, ve kterých autor vysvětluje původ názvů a literárních termínů.

Funkce fatická se v takovýchto typech textu takřka nevyskytuje. Ani tato publikace není výjimkou.

2.1.1.4 Médium

Zprvu byla tato publikace vydána pouze v tištěné formě. Členění celého textu napovídá, že se s jiným médiem ani nepočítalo. Později byla kniha nahrána do elektronické podoby ve formě PDF, je zde ale stále patrné původní médium. Učebnice byla publikována v šesti vydáních, kdy poslední je z roku 1998. Zvuková nahrávka nebyla nikdy pořízena, jelikož je výstavba textu a jeho grafická podoba příliš složitá.

2.1.1.5. Prostor a čas

Již z názvu *Istorija drevnerusskoj literatury* je patrné, že publikace bude mít pevně dané prostředí a čas. V úvodu publikace autor uvádí periodizaci staroruské literatury, a uvádí, že jde o určité období, které je vymezeno dvěma důležitými mezníky v historii Kyjevské a později Moskevské Rusi. Prvním mezníkem je vytvoření raně feudálního státu a s ním spojený pokrok v podobě vzniku písma, navázání obchodních styků s jinými státy, nové kulturní citění a především přijetí křesťanství. Tím druhým mezníkem je vláda Petra I., která silně ovlivnila tehdy již ruské (ne staroruské) vnímání sebe sama v evropské společnosti. Dále toto období rozdělí na tři dílčí etapy podle rozvoje daného státního útvaru (Kuskov, 2003, str. 21-26). Můžeme zde ale pozorovat určité časové odbočky do minulosti, přesněji do dob příběhů Starého i Nového zákona, v rámci výkladu o tomto druhu literatury. Tyto dvě časové linie se v textu harmonicky prolínají, aby daly čtenáři komplexní pohled na téma staroruské literatury.

2.2. Záměr překladatele

Vzhledem k tomu, že jde o text v odborném stylu a s informativní funkcí, zvolila jsem při překladu postup těsného překladu. Těsným překladem zde myslíme nejpresnější možný překlad s nejméně užitými překladatelskými posuny. Tento pojem vychází z Newmarkovy korelační teorie (Zehnalova, 2015, str. 188-190). Nicméně ne vždy bylo možné se tohoto postupu držet. Musela jsem se proto uchýlit i k dalším překladatelským postupům, jako například k užití modulace, antonymického překladu, opisů či kalkování.

Při překladu jsem stále brala v potaz, že cílový text bude veskrze pro české čtenáře, proto jsem v určitých pasážích užila postup adaptace či vnitřních vysvětlivek. V určitých pasážích, a to především citovaných a parafrázovaných úseků z primární literatury, jsem se uchýlila k užití již zavedeného překladu. Při typologii překladatelských transformací jsem využila klasifikaci V. N. Komissarova. (více o překladatelských posunech podle V. N. Komissarova v kapitole 2.3.1. *Překladatelské transformace*).

Před samotným procesem překladu bylo zapotřebí se detailně seznámit s překládanou látkou. Především u překladů odborných textů se tato příprava nesmí podcenit, jelikož by to mohlo vést k závažným nedostatkům cílového textu a dezinformaci cílového čtenáře. V tomto případě by se za ideální považovala četba jak primární, tak sekundární literatury, kterou autor upomenul, parafrázoval či citoval ve výchozím textu, hlubší znalosti staroslověnského jazyka i kulturně náboženských pojmů. Ve výchozím textu se můžeme setkat nejen s termíny literárními, ale také historickými, kulturně-náboženskými i filosofickými, proto bylo vhodné si nastudovat i základy středověké náboženské filosofie.

V procesu překladu jsem zaznamenala dvě protichůdné tendence. Tendenci představit čtenáři látku z cizí kultury a historie v její nejčistší podobě na straně jedné a potřebu ji co nejvíce přiblížit cílové kultuře na straně druhé. Najít střední cestu mezi těmito dvěma tendencemi mi pomáhalo určení adresáta cílového textu.

2.3. Srovnávací analýza

V této kapitole se zaměřím na překladatelsky náročné aspekty výchozího textu (dále VT), nastíním možná řešení těchto problémů, která jsem brala v potaz a pokusím se odůvodnit řešení mnou vybrané v textu cílovém (dále CT).

2.3.1. Klasifikace překladatelských transformací a adaptací

2.3.1.1. Překladatelské transformace

V rámci srovnávací analýzy je záhodno uvést překladatelské transformace (posuny), které se v překladu objevují. Použila jsem klasifikaci V. N. Komissarova který překladatelské posuny na základě charakteru transformace rozděluje na lexikální, gramatické a lexikálně-gramatické.

Lexikální transformace dále dělíme na formální (transliterace, transkripce a kalkování) a lexiko-sémantické posuny (konkretizace, generalizace a modulace).

Při transkripci převádíme zvukovou podobu slova, při transliteraci grafickou. Pojem kalkování označuje spojení doslovně přeložených částí do jednoho celku. (Komissarov, 2002, str. 159-166)

Transkripce:

С конца X в. можно говорить о появлении определенной системы образования на Руси — «книжного учения». (VT str. 29)

Od konce 10. století se dá mluvit o vzniku určitého systému vzdělání v Kyjevské Rusi – „knižnoje učenije“. (CT str. 8)

Transliterace:

Подскальски Герхард. Христианство и богословская литература Киевской Руси (VT str. 32 v poznámce pod čarou)

Podskal'ski, Gerchard. Christianstvo i bogoslovskaja literatura Kijevskoj Rusi (CT str. 11)

Kalkování:

Они включали в свой состав жизнеописание земной жизни Богочеловека Иисуса Христа [...] (VT str. 31)

Tyto knihy popisují život bohočlověka Ježíše Krista na zemi [...] (CT str. 10)

Konkretizací označujeme transformaci, při které je pojem širšího významu přeložen výrazem více specifickým. U generalizace jde o tendenci opačnou. Posledním lexiko-sémantickým překladatelským posunem je modulace, při které je slovo či slovní spojení zaměněno za jiné na základě logického významu ve výchozím jazyce. (Komissarov, 2002, str. 159-166)

Konkretizace:

Очень рано на Руси стали известны тексты толковой и гадательной Псалтыри. (VT str. 38)

Kyjevská Rus se relativně brzy seznámila i s texty Žaltářů výkladového a věšteckého.

Generalizace:

Так, в народной демократической среде апокриф пополнялся новыми картинами адских мучений жестоких и немилостивых бояр и боярынь, злых князей, царей и патриархов, приказчиков и сенных ключниц. (VT str. 44)

Například v prostředí lidovém je doplněn o výjevy mučení krutých a nemilosrdných bojarů, zlých knížat, carů a patriarchů, úředníků a správců. (CT str. 22)

Modulace:

Так в апокрифе библейская легенда приобрела конкретное звучание и, конечно, была более доходчива для вчерашнего язычника, чем сухой, лаконичный рассказ канонического писания. (VT str. 42)

V apokryfu biblická legenda získala konkrétní ráz a pro čerstvého křesťana byla samozřejmě srozumitelnější než suché lakonické vyprávění kanonického díla. (CT str. 21)

Mezi gramatické transformace řadíme doslovný překlad, členění a spojování výpovědí a gramatické záměny.

Pod pojmem doslovný překlad Komissarov nemyslí překlad slovo od slova. Jde o takový překlad, při kterém by smysl výchozího textu neměl být narušen, pouze zachována jeho struktura. K členění většího celku na menší části i spojení výpovědí dochází především ze stylistických nebo významových důvodů.

Mezi gramatické záměny patří transformace gramatické kategorie či větného členu, které jsou podmíněny uzuálně. (Komissarov, 2002, str. 159-166)

Doslovný překlad:

Философские основы древнерусской литературы. (VT str. 31; podnadpis)

Filosofické základy staroruské literatury. (CT str. 10)

Členění výpovědí:

Жизнеописание святого обычно начинается с указания на его происхождение, как правило, «от благочестивых», «пречестных» родителей, реже от «нечестивых», но и этот факт призван лишь контрастнее оттенить благочестие героя. (VT str. 39)

Popis života svatých obvykle začíná původem hrdiny, poukazuje na jeho zbožné a čestné rodiče. Vzácněji mohou být jeho rodiče bezbožní, tento fakt má však pouze v kontrastu vyzdvihnout bohabojnost hlavní postavy. (CT str. 18)

Spojování výpovědí:

Христианство сыграло прогрессивную роль в становлении культуры Древней Руси. Киевская Русь выдвигается в число передовых государств Европы. (VT str. 29)

Křesťanství sehrálo důležitou roli při formování kultury Kyjevské Rusi, která se dostala mezi nejvyspělejší státy Evropy. (CT str. 8)

Gramatické záměny:

Поправ собственной смертью Смерть, он даровал людям жизнь вечную, вечное блаженство — спасение всем уверовавшим в Христа. (VT str. 34)

Takto vlastní smrtí přemohl Smrt a daroval lidem věčný život, věčnou blaženost a spásu všem lidem věřícím v Ježíše Krista. (CT str. 12-13)

Poslední skupinou překladatelských posunů jsou podle Komissarova lexikálně-gramatické transformace, ke kterým dochází jak na úrovni lexika, tak syntaxe. Patří sem antonymický a opisný překlad a kompenzace.

U antonymického překladu jde o převod kladné formy na negativní a naopak. Při opisném překladu dochází k podrobnějšímu vysvětlení významu lexikální jednotky. Toho se často využívá při vysvětlování termínů, které v cílovém jazyce chybí nebo nejsou v cílové kultuře dostatečně známy. Kompenzací nazýváme posun, při němž se významové elementy převádějí do cílového textu jinými prostředky nebo dokonce často na jiném místě v textu (Komissarov, 2002, str. 159-166).

Antonymický překlad:

И хотя Китоврас — существо демоническое, наделенное необыкновенной силой, он не уступает в мудрости Соломону, ему не чужды человеческие качества — доброта, сострадание. (VT str. 42)

A ačkoli je Kitovras tvor démonický, obdarovaný mimořádnou silou, dokáže se moudrostí vyrovnat samotnému Šalamounovi a ani lidské kvality jako доброта a soucit mu nejsou cizí. (CT str. 21)

Opisný překlad:

Это и породило такую весьма характерную особенность русской жизни, как «двоеверие», которое длительное время удерживалось в народном сознании, что получило отражение и в древнерусской литературе. (VT str. 30)

Díky tomu se zde zrodila specifická zvláštnost ruského života, tzv. dvojeverije. Tato koexistence pohanství a křesťanství se na dlouhou dobu udržela v národním vědomí a zanechala otisk ve staroruské literatuře. (CT str. 9)

Kompenzace:

Когда Бог из этих нечистот создал собаку и оставил ее охранять свое творение, дьявол, не решаясь подойти близко (он боится собаки!), истыкал тело Адама деревом. (VT str. 42)

Poté, co Bůh z těchto hanebností stvořil psa a nechal jej svůj výtvor chránit, se již ďábel neodvážil přiblížit k Adamovi (bojí se totiž psů) a jal se do něj bodat klacíkem. CT str. 20)

2.3.1.2. Adaptace

V kapitole Pragmatické aspekty překlad Komissarov uvádí, že v některých případech může být ekvivalentní překlad pragmaticky neadekvátní a překladatel je proto nucen využít prostředku pragmatické adaptace:

„В ряде случаев эквивалентное воспроизведение содержания оригинала обеспечивает и передачу в переводе прагматического потенциала.

Однако принадлежность рецептора перевода к иному языковому коллективу, к иной культуре нередко приводит к тому, что эквивалентный перевод оказывается прагматически неадекватным. В этом случае переводчику приходится прибегать к прагматической адаптации перевода, внося в свой текст необходимые изменения.“⁵

Adaptace mohou být vnitřní jazykové (vnitřní i vnější vysvětlivky) i uzuální. Může docházet k substituci, doplnění i úplnému vypuštění informace na základě určení cílového příjemce (Komissarov, 2002, str. 135-150).

Adaptace:

На Руси рано были известны «Сказание о Соломоне и Китоврасе», «Суды царя Соломона», «Соломон и царица Южская» (Савская). (VT str. 42)

Na Rusi brzy znali díla *O Šalamounovi a Kitovrasovi*, *Šalamounův soud*, *Šalamoun a královna ze Sáby*. (CT str. 21)

⁵ KOMISSAROV, V. Sovremennoe perevodovedenie. Moskva: ETS, 2002. s. 137.

2.3.2. Kompozice a členění textu do odstavců

Názvy jak celé kapitoly, tak i podkapitol jsou trefné a zdařilé, proto nebylo potřeba se uchýlovat k volnému překladu, který by již neodpovídal strohému, avšak výstižnému rázu odborného stylu. Ponechala jsem i grafickou podobu podnadpisů, díky které nikterak nevyčnívají a slouží spíše k orientaci v textu.

Co se týče výstavby samotného textu, je vidět, že již od začátku bylo autorovým záměrem napsání učebnice. Můžeme zde spatřit několik znaků, které tomu napovídají. Například časté opakování frází i pojmů, které je potřeba si zapamatovat či rekapitulace kratších úseků, nejen na konci kapitoly. Každá kapitola i podkapitola má svůj úvod i závěr. Tuto skutečnost jsem ponechala i v překladu.

Brala jsem také v potaz, že kompozice zejména starších učebnic a skript pro vysoké školy není graficky výrazná. Chybí zde obrázky (nepočítám titulní strany každé kapitoly, na kterých jsou vyobrazeny ilustrace ve středověkém duchu nicméně bez jakýchkoli bližších informací) či barevné rozlišení důležitých pojmů. Text není až na názvy kapitol a podkapitol nijak zvýrazňován. Jakoukoliv změnu v tomto ohledu považuji za komplexní zásah to výchozího textu.

Členění textu je až na jeden problematický odstavec (CT str. 19, VT str 40-41) zachováno. Výše uvedený odstavec se mi zdál příliš dlouhý, proto jsem se jej rozhodla parcelovat na tři menší, a to na obecné pojednání o apokryfech, historický průběh formování indexu apokryfů a logický závěr celého odstavce.

2.3.3. Stylistická a funkční rovina

Jak již bylo zmíněno, jedná se o text odborného typu, který také můžeme zařadit do podtypu učebního (Minářová, 2010, str. 49) Kromě vysoké frekvence užití termínů zde také můžeme pozorovat nedynamický ráz predikátů, celkovou nominálnost, složitou větnou stavbu či hierarchizované členění textu od výrazů obecných ke konkrétním příkladům.

Kromě výkladového postupu se zde můžeme setkat i s popisy jednotlivých žánrů či dokonce s krátkým seznámením s ději jednotlivých literárních děl. Tyto příběhy jsou největší odchylkou od odborného stylu, kdy se autor snaží vlastními slovy děj převyprávět. Bohužel ve VT chybí náležité vyznačení těchto úseků a je poměrně těžké odhadnout, zda autor reflektuje vlastní myšlenky nebo již seznamuje s literární památkou.

Tomu nenapomáhá ani užití staroslověnského jazyka, se kterým se můžeme setkat v celém VT. Blíže se touto problematikou budu zabírat v kapitolách 2.3.4. *Lexikální rovina* a 2.3.5. *Citace a parafráze*.

2.3.4. Syntaktická rovina

Vzhledem k tomu, že jde o text odborného charakteru, můžeme se ve VT setkat s poměrně složitou výstavbou souvětí, způsobenou vysokou nominálností, tedy syntaktickou kondenzací. Míru nominálnosti neurčuje pouze funkční styl originálu, vyznačuje se jí ruský jazyk jako takový. Často je též podmíněna sníženým výskytem dynamických a určitých sloves. Ve VT se proto můžeme setkat s:

a) **přechodníky** a **příčestí trpná**, které se v ruštině obecně užívají mnohem častěji. V překladu jsem zvolila užití vedlejší věty nebo gramaticky blízkého přídavného jména v případě participia a hlavní věty v případě přechodníku. Užila jsem tedy překladatelského posunu gramatické záměny. V českém jazyce mají totiž jak přechodníky, tak příčestí velice omezené využití a působí archaicky.

Княжеские дружины, совершавшие многочисленные военные походы, очевидно, имели своих певцов, которые увеселяли их во время пиров, слагая песни-«славы» в честь победителей, прославляя князя и его храбрых воинов. (VT str. 30)

Knížecí družiny, které uskutečňovaly četná válečná tažení, měly zjevně své pěvce. Ti rozveselovali své pány při hodování, skládali oslavné písně na počest vítězů a opěvovali kníže a jeho udatné válečníky. (CT str. 9)

Отнюдь не случаен тот факт, что древнейшими, дошедшими до нас памятниками древнерусской письменности стали Остромирово[...] (VT str. 31)

Proto není náhodou, že nejstaršími dochovanými památkami staroruské literatury jsou Evangelia *Ostromirovo*[...] (CT str. 10)

b) **Obmykáním**, které je v následujícím případě navíc podmíněno i staroruskou syntaxí. V překladu jsem užila vedlejší větu. Pokud by se obmykání ponechalo, text by pro cílového čtenáře byl příliš nesrozumitelný. Došlo zde tedy ke gramatické záměně.

Отнюдь не случаен тот факт, что древнейшими, дошедшими до нас памятниками древнерусской письменности стали Остромирово (1056—57 гг.) и Архангельское (1092 г.) евангелия и разъясняющие смысл «многостръпътных (заключающих в себе много трудностей) сих книг», дабы «обавити» (открыть) сокровенный их разум статьи философско-дидактического Изборника великого князя Святослава 1073 г. (VT str. 30)

Proto není náhodou, že nejstaršími dochovanými památkami staroruské literatury jsou *Evangelia Ostromirovo* (1056-1057) a *Archangelské* (1092) a na ně navazující filosoficko-didaktické stati *Sborníku velikého knížete Svyatoslava* (1073), které měly za úkol osvětlit nejasnosti v těchto komplikovaných knihách. (CT str. 10)

c) Užitím **pomlček namísto sloves** v predikátu. Jde o jev, který se takřka nevyskytuje v českém jazyce, proto jsem se rozhodla jej nahradit slovesem *být*, které je pro češtinu mnohem přijatelnější.

Цель высшая — познание мира невидимого, познание сущностей, скрывающихся за видимыми явлениями мира материального. (VT str. 33)

Vyšším cílem je poznání světa neviditelného, poznání podstaty skrývající se za oponou pozorovatelných jevů hmotného světa. (CT str. 12)

d) **Absencí spojek** před posledním slovem ve výčtu. **Asyndeton** je stylistická figura a zdá se být v textu spíše autorským idiolektem než tendencí ruského jazyka, i když se s ním můžeme setkat i u jiných autorů. Text díky němu v ruštině působí dynamicky, stručně a výstižně. V češtině jej můžeme nahradit spojkou (a, i, ani, nebo, či...), případně přidat na konec věty tři tečky či výrazy typu atd., apod. nebo aj. V překladu byla využita první varianta.

Эти речи содержали определенные устойчивые словосочетания, они отличались сжатостью, выразительностью. (VT str. 31)

Tyto projevy obsahovaly určitá ustálená slovní spojení, vyznačovaly se svou stručností a heslovitostí. (CT str. 9)

Neobvyklým jevem ve VT jsou bezpochyby řečnické otázky, a především věty zvolací. Zatímco prvé můžeme zaznamenat spíše u interpretace filosofických myšlenek, a proto se nevztahuje na odborný text jako takový, druhé nám značí postoj autora k látce

výkladu, jeho nadšení, které záhy komentuje ve vnitřní vysvětlivce. Obojí jsem ponechala i v CT.

a) řečnická otázka

Они давали ответ на насущный вопрос новообращенных христиан «какo крестьянам жити?». (VT str. 36)

Tato kázání nám odpovídala na zásadní otázku, kterou si pokládali křesťané, přestoupivší na novou víru: „Jaký je život křesťana?“. (CT str. 15)

b) zvolací věta

Какое верное жизненное наблюдение! Ведь человек, как правило, «поминает» Бога тогда, когда впадает в недуг, когда ему приходится тяжело. (VT str. 42)

Jak trefně odpozorováno ze života! Vždyť zpravidla si lidé vzpomenu na Boha právě ve chvílích nějakého toho neduhu, když je něco tíží. (CT str. 20)

2.3.5. Lexikální rovina

Lexikální prostředky v odborné literatuře jsou předem dané a neměnné. Text je napsán jazykem spisovným bez emocionálního zabarvení. Vyznačuje se jednoznačností, které docílíme pomocí termínů, i zobecněním pomocí abstraktních slov a slovních spojení.

V daném VT se kromě ruského spisovného jazyka můžeme setkat i s lexikem staroslověnštiny, ve které byla napsána veškerá literární díla primární literatury.

Staroslověnština neboli církevní slovanština je nejstarším dochovaným psaným slovanským jazykem. V 9. století ji na Velkou Moravu přinesli jihoslovanští věrozvěstové Cyril a Metoděj. Zatímco na území Velké Moravy se používala jakožto církevní jazyk pouze do 11. století (roku 1096 byli slovanští mniši vyhnáni ze sázavského kláštera a funkci oficiálního církevního jazyka převzala latina) (Sančuk, 1985, str. 195-217) na území Kyjevské a později i Moskevské Rusi se staroslověnština i nadále využívala jakožto liturgický jazyk pravoslavné (ortodoxní) církve. Vznikla tedy originální koexistence právě staroslověnštiny a staroruštiny, jazyka východních Slovanů. Tomu také napomohla podoba těchto dvou jazyků. (Kuskov, 2003, str. 29) Český jazyk nemá výraznou paralelu tomuto jevu, proto lexikální rovinu při daném překladu považuji za nejvíce problemickou.

Sám autor staroslověnštinu ovládá a volně parafrázuje části literárních děl právě v tomto liturgickém jazyce (více v kapitole 2.3.5. *Citace a parafráze*). Ponechává však většinu slov nevysvětlenou, což by mohlo způsobit komplikace čtenáři nejen CT, ale i VT.

V textu se můžeme setkat s:

a) **Historismy**

Při překladu pro českého čtenáře známějších pojmů jsem využila zavedeného překladu, u historismů se nejčastěji jednalo o transkripci. U méně známého lexika jsem užila generalizaci (сенная ключница – správce).

(Киевская Русь, варяги, общины, дерзость, ратник, боярин, приказчик, сенная ключница atd.)

b) **Archaismy** převážně ze staroslověnštiny, o kterých se zmíním v kapitole 2.3.5. *Citace a parafráze*.

(перелагать, обавити, плотские совраты, чадо atd.)

c) **Rčeními a příslovími**

(«Всяк пъяй вино не умудряешь...», «мягко слово кость ломит, а жестоко слово гнев вздвизает».)

d) **Epitety** dosti nezvyklými pro odborný styl.

(живительный источник)

e) **Zkratkami**, které jsem přeložila nezkráceně, i když má čeština pro tyto zkratky ekvivalenty. Důvodem byla větší provázanost textu.

(г. – год, в. – век, т. е. – то есть),

f) Spojením dvou substantiv nebo adjektiv pomocí **spojovníku**, které je v ruštině mnohem častější než v češtině. Při překladu jsem brala v potaz úzus češtiny (především u názvu Kyjevsko-pečerského kláštera). Dále bylo potřeba zohlednit, zda může být slovní spojení termínem (např. filosofického učení). V takovém případě jsem spojovník ponechala (Bůh-slovo). Ve všech ostatních případech jsem slovní spojení psala bez spojovníku (d'ábel pokušitel).

(бог-слово, дьявол-искуситель; u adjektiv Киево-Печерский, христианско-богословский)

g) Číslováním staletí pomocí **římských číslic**, které je pro ruštinu typické. V rámci uzualní adaptace jsem užila číslice arabské s tečkou (jelikož jde o číslovky řadové)

h) **Autorským neologismem**, který je ale citovaný. V tomto případě jsem užila kalk a přeložila tento neologismus jako *věkověčný* (CT str. 14).

Тексты священного писания и святоотеческая литература в лице Богочеловека Иисуса Христа создали идеал человечества «вековечный», по словам Ф. М. Достоевского. (VT str. 35)

Písmo svaté a díla svatých Otců vytvořily na věky věků („*věkověčný*“ podle slov F. M. Dostojevského) lidský ideál právě v osobě Bohočlověka Ježíše Krista. (CT str. 14)

2.3.5.1. Termíny

Jádro lexika odborného stylu tvoří právě užívání termínů. To napomáhá správné, a především jednoznačné interpretaci textu. Ve VT se můžeme setkat s termíny z oblasti literární vědy (apokryf, aforistický styl, alegorie, pověst...), filosofie (jsoucnost, bytí...), historie (obščiny, rodové zřízení...) a teologie (Mineje, Triod', Žaltář, Zelený čtvrtek, Letnice...).

U náboženských pojmů bylo potřeba brát v potaz, že se jedná o náboženství pravoslavné. Proto bychom se měli vyvarovat užití pojmů čistě římskokatolické církve. Ideální jsou v tomto případě termíny pro obě náboženství společná. V takovém případě lze užít doslovný překlad nebo dokonce pragmatickou adaptaci:

великий четверг – Zelený čtvrtek

пятидесятница – Letnice (VT str. 44; CT str. 23).

Ve většině případů však jde o lexikum, které je v prostředí římskokatolické církve neznámé. V CT je proto užít zavedený překlad (святая святых – velesvatyně) nebo transkripce (Триодь – Triod').

2.3.5.2. Názvy děl a jména vlastní

Problematicke překladu názvů děl a jmen vlastních jsem se rozhodla věnovat samostatnou podkapitolu. Vzhledem k tomu že jde o literaturu, která je úzce spjata s určitým obdobím, náboženstvím i národností, je její pole působnosti značně omezeno.

Cílový čtenář by měl mít v povědomí známá díla vycházející ze světových náboženství.

Co se týče textů biblického kánonu a jemu přidružených apokryfních textů, užila jsem vždy zavedený překlad, většinou šlo o překlad doslovný (апостолские деяния – skutky apoštolů), jindy úzus cílového jazyka vyžadoval adaptaci (Соломон и царица Южская – Šalamoun a královna ze Sáby). U názvů děl méně známých, která nejsou zakořeněna v české kultuře stejně jako v kulturách pravoslavných, jsem užila překlad doslovný (О Соломоне и Китоврасе – O Šalamounovi a Kitovrasovi).

На Руси рано были известны «Сказание о Соломоне и Китоврасе», «Суды царя Соломона», «Соломон и царица Южская» (Савская). (VT str. 42)

Na Rusi brzy znali díla O Šalamounovi a Kitovrasovi, Šalamounův soud, Šalamoun a královna ze Sáby. (CT str. 21)

V překladu bylo také potřeba uchýlit se k vysvětlení či doplnění některých názvů a reálií. Toho bylo vždy docíleno vnitřními vysvětlivkami. Důvodem pro vysvětlivky vnitřní a nikoli vnější byla větší provázanost textu.

Изображению этого пути достижению божественного идеала и была посвящена житийная литература, являвшаяся одним из любимых чтений народа русского. (VT str. 35)

Právě tato pouť k božské dokonalosti poskytovala náměty pro tzv. žitija (životy svatých), žánr, který se v ruském národě těšil velké oblibě. (CT str. 14)

Všechny názvy děl jsou pro přehlednost CT graficky rozlišeny kurzívou.

Изборник 1076 г. положил основание созданию оригинальных в древнерусской литературе дидактических сборников типа «Измарагд», «Златая цепь», «Домострой». (VT str. 37)

Sborník (1076) položil základy pro vytvoření původních staroruských didaktických sborníků jako například Измарагд, Златая цепь nebo Домострой. (CT str. 16)

Co se týče jmen vlastních, opět jsem se nejprve zaměřila na to, zda byl autor či literární postava známá v cílové kultuře. Většina jmen autorů byla již v historii počeštěna a přiblížena tak cílovému čtenáři.

Уяснению этих вопросов была посвящена классическая святоотеческая византийская литература IV столетия: творения Василия Великого, Григория Богослова, Афанасия Александрийского, Иоанна Златоуста, Григория Нисского, а также творения философа и поэта первой половины VIII столетия Иоанна Дамаскина. (VT str. 32)

Těmito otázkami se zabývala klasická literatura Byzantských církevních otců ze 4. století, například díla Basileia Velikého, Řehoře z Nazianzu, Atanáše Alexandrijského, Jana Zlatoustého, Řehoře s Nyssy. Důležitá byla též tvorba filosofa a básníka první poloviny 7. století Jana z Damašku [...] (CT str. 11)

2.3.6. Citace a parafráze

Vzhledem k tomu, že jde o odborný text, můžeme se již ve VT setkat s citacemi a parafrázemi. Citaci je obecně možné přeložit nebo vyhledat již přeložený citovaný text s pomocí uvedených zdrojů v poznámkách pod čarou. V textu se vyskytují citace odborných publikací a některé z nich nebyly ani přeloženy. Proto jsem použila překlad vlastní.

«Есть книга, коей каждое слово истолковано, объяснено, проповедано во всех концах земли, применено ко всевозможным обстоятельствам жизни и происшествиям мира; из коей нельзя повторить ни единого выражения, которого не знали все наизусть, которое не было бы уже пословицею народов; оно не заключает уже для нас ничего неизвестного; но книга сия называется Евангелие,— и такова ее вечно новая прелесть, что если мы, пресыщенные миром или удрученные унынием, случайно откроем ее, то уже не в силах противиться ее сладостному увлечению и погружаемся духом в ее божественное красноречие» (VT str. 31-32)

„Existuje kniha, jejíž každé slovo je vysvětleno, vyloženo, šířeno do všech koutů země, použito za všemožných životních okolností a při jakýchkoli událostech ve světě, kniha, ze které nelze zopakovat jediný výraz, aniž by jej všichni znali nazpaměť a nebyl již rčením národů. Není věci neznámou, že tato kniha se nazývá Evangelium. A v tom tkví její nadčasový půvab, že pokud ji náhodou otevřeme, ať už přesyceni světem či sklíčení zármutkem, již nebude v našich silách

vzdorovat její rozkošné podmanivosti a my se v mysli ponoříme do její božské mluvy.“ (CT str. 10)

Co se týče děl literárních, má autor tendenci v textu spíše parafrázovat. Často také ani neuvádí zdroje citovaného. V takových pasážích jsem proto použila kurzívu, která je pro cílový jazyk užuálně přijatelnější. Uvozovky jsem ponechala pouze u citací, u kterých je uveden autor.

Pro citace a parafráze pasáží z bible jsem využila český ekumenický překlad.

«В начале было Слово; и Слово было у Бога. Оно было в начале у Бога. Все через него начало быть, и без Него ничто начало быть, что начало быть. В Нем была жизнь, и жизнь была свет человеков». (VT str. 35)

„Na počátku bylo Slovo; a to Slovo bylo u Boha. To bylo na počátku u Boha. Všechno povstalo skrze něj, a bez něj nepovstalo nic, co je. V něm byl život, a ten život byl světlem lidí“. (CT str. 14)

V pasážích psaných staroslověninou jsem se uchýlila k pragmatické adaptaci, zde k překladu do spisovného českého jazyka stylisticky ozvláštněného archaickými výrazy i slovosledem. Tím se z CT vytrácí povědomí o pravoslavném liturgickém jazyce. Důvodem byl předpoklad, že cílový čtenář staroslověnský jazyk ovládat nebude, a proto by mohla například transkripce s vysvětlivkami příliš rušit čtenáře od recepce obsahu nebo být dokonce zbytečnou.

Отец советует прежде всего сыну избегать греха («греха бегай, яки ратника») и призывает его быть милосердным: «Чадо, алчнього накорми, жднього напои, страньна введи, больна присети, в темницы доиди, виждь беду их и воздохни». (VT str. 37)

Otec synovi především radí, aby se vyhnul hříchu (*Hříchu se vyhýbej jako bojovníkům*) a vybízí k milosrdenství: „Synu, hladového nakrm, žíznivého napoj, pocestného neodmítej, nemocného polituj, do vězení nahlédni, viz hoře jejich a nadechni se“. (CT str. 15)

2.3.7. Nedostatky ve výchozím textu

Za největší prohřešek VT považuji nedostatek zdrojů citovaných či parafrázovaných pasáží, které by si mohl recipient bezprostředně ověřit a dohledat. Autor předpokládá, že se čtenáři již důkladněji seznámili s primární literaturou a mají hlubší znalosti termínů nejen z oblasti literatury, ale i historie, teologie a filosofie. Tyto termíny nejsou v textu ani na konci publikace vysvětleny a čtenář si je musí dohledávat. Zde můžeme pouze hádat, zda to byl didaktický záměr autora či nikoli.

V textu se také můžeme setkat s faktografickou chybou. V překladu jsem užila výpustku, aby nedošlo k dezinformaci cílového čtenáře.

Апокриф «Соломон и царица Южская» был посвящен рассказам об испытании Семирамидой мудрости Соломона. (VT str. 43)

Apokryf *Šalamoun a královna ze Sáby* zas vypráví o zkouškách Šalamounovy moudrosti. (CT str. 21)

3. Závěr

Cílem této bakalářské práce byl funkční překlad části kapitoly Vozniknovenije drevnerusskoj literatury. Překládané podkapitoly se nazývají Istoričeskije predposylki, osnovnyje istočniki, Filosofskije osnovy drevnerusskoj literatury, Žitijnaja literatura a Apokrify.

Druhou část práce tvořil translatologický komentář daného překladu. V komentáři jsem postupovala podle metody Ch. Nordové při analýze vnětextových faktorů výchozího textu a podle metody P. Newmarka při srovnávací analýze výchozího a cílového textu. U té jsem se držela klasifikace překladatelských transformací V. N. Komissarova.

Při samotném překladu bylo potřeba najít rovnováhu mezi dvěma tendencemi, představit čtenáři látku z cizí kultury a historie v její nejčistší podobě na straně jedné a potřebu ji co nejvíce přiblížit cílové kultuře na straně druhé. Najít střední cestu mezi těmito dvěma tendencemi pomáhalo určení adresáta cílového textu. Vzhledem k tomu, že jde o odborný text s pasážemi ve staroslověnštině, nejvíce problematická byla řešení v rovině lexikální.

Cílový text je zamýšlen jako část většího celku, učebnice, která by mohla být vytvořena na základě překladu celé publikace výchozího textu. Překládaná část by se však mohla objevit i samostatně v podobě odborného článku.

4. Bibliografie

Text originálu:

KUSKOV, V. V.: Istorija drevnerusskoj literatury. Moskva: Vysšaja škola, 2003.

Primární literatura k tématu překladu:

Bible – Písmo svaté Starého a Nového Zákona – ekumenický překlad. Ekumenická rada církví ČSR, Praha 1989.

Vyprávění o minulých letech aneb Nestorův letopis ruský. překlad: Téra, Michal. Nakladatelství Pavel Mervart, 2014.

Písemnictví ruského středověku. Výbor textů 11.-14. století. Nakladatelství Vyšehrad, Praha 1989.

Texty staroruské literatury v elektronické verzi

<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070#> (8. 1. 2021)

Sekundární literatura k tématu překladu:

KUSKOV, V. V. Istorija drevnerusskoj literatury. Moskva: Vysšaja škola, 2003.

SANČUK, G. E. - POULÍK, Josef. Velikaja Moravija. Moskva, Nauka 1985. 288 s.

DVOŘÁK, L. Dějiny Ruska. NLN – Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010. 602 s.
ISBN: 978-80-7422-026-5

Translatologická literatura:

NORD, CH. Text Analysis in Translation: Theory, Method, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. Translated from the German by Christiane Nord and Penelope Sparrow. Amsterdam/Atlanta GA, Rodopi, 1991, 250 s. ISBN: 90- 5183-311-3.

KOMISSAROV, V. Sovremmennoje perevodovedenije. Moskva: ETS, 2002, ISBN 5-93386-030-1.

ZEHNALOVÁ, J. Kvalita a hodnocení překladu: Modely a aplikace. OMLM vol. 4. Olomouc, 2015. ISBN 978-80-244-4795-7

Lingvistická literatura:

JAKOBSON, R. Lingvistika a poetika. In Poetická funkce. Jinočany: H+H, 1995. ISBN: 8085787830

MINÁŘOVÁ, E. Stylistika češtiny. Brno: Masarykova univerzita, 2010. ISBN 978-80-210-4973-4.

Slovníky:

Словарь лингвистических терминов: Изд. 5-е, испр-е и дополн. — Назрань: Изд-во "Пилигрим". Т.В. Жеребило. 2010.

ДЬЯТЧЕНКО, Г. свящ. Полный церковно-славянский словарь . М., 1899.

ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. Г. Этимологический словарь русского языка. М. 1958.

KOPECKÝ, L. Česko-ruský slovník 2 sv. SPN, Praha 1976.

Internetové zdroje:

transkripce a transliterace:

<https://www.lib.cas.cz/space.40/CYRILLIC/RU-EN-T3.HTM>

doplňující slovníky:

<http://dic.academic.ru/>

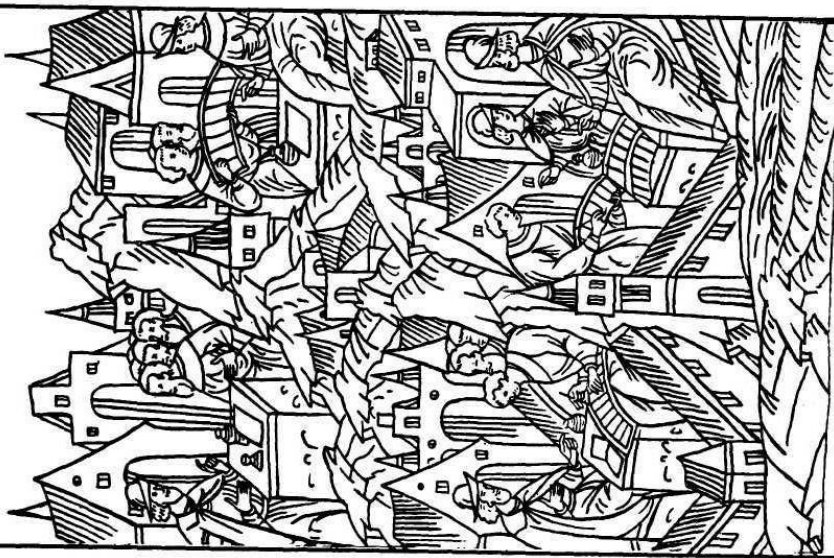
internetová jazyková příručka Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR

<https://prirucka.ujc.cas.cz/>

5. Přílohy

Text originálu

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ДРЕВНЕРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

юся жанровую систему, начинает осваиваться от провенциализма, символичности, этикетности — ведущих принципов художественного метода средневековой литературы. Житие превращается в бытовое жизнеописание, демократизируется жанр исторической повести.

Второй этап развития русской литературы второй половины XVII в. связан с церковной реформой Никона, с событиями исторического воссоединения Украины с Россией, после чего начался интенсивный процесс проникновения в древнерусскую литературу литературы западноевропейской. Историческая повесть, утрачивая связи с конкретными фактами, становится занимательным повествованием. Житие становится не только бытовым жизнеописанием, но и автобиографией — исповедью горячего мятежного сердца.

Традиционные жанры церковной и деловой письменности становятся объектами литературной пародии: церковная служба пародируется в службе кабаку, житие святого — в житии пьяницы, челобитная и «судное дело» в «Калызинской челобитной» и «Повести о Ерше Ершовиче». Широкой волной в литературу устремляется фольклор. Жанры народной сатирической сказки, эпоса, песенной лирики органически включаются в литературные произведения.

Самосознание личности находит отражение в новом жанре — бытовой повести, в которой появляется новый герой — купеческий сын, задушевный безродный дворянин. Изменяется характер переводной литературы.

Процесс демократизации литературы встречает ответную реакцию со стороны господствующих сословий. В придворных кругах насаждаются искусственный нормативный стиль, церемониальная эстетика, элементы украинско-польского барокко. Живой народной лирике противопоставляется искусственная силлабическая книжная поэзия, демократической сатире — нравоучительная абстрактная сатира на нравы вообще, народной драме — придворная и школьная комедия. Однако появление силлабической поэзии, придворного и школьного театра свидетельствовало о торжестве новых начал и подготавливало появление классицизма в русской литературе XVIII в.

КОНТРОЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ

1. Каковы хронологические границы древнерусской литературы и каковы ее специфические особенности?
2. Перечислите основные темы древнерусской литературы.
3. Как решается современная наукой проблема художественного метода древнерусской литературы?
4. Каков характер средневекового мирозерцания и какова его связь с методом и системой жанров древнерусской литературы?
5. Какой вклад в изучение древнерусской литературы внесли русские и советские ученые?
6. Каковы основные периоды развития древнерусской литературы?

меньшинства над большинством трудового населения, нуждалась в идеологическом обосновании. Этого обоснования не могли дать ни племенная языческая религия, ни устное народное творчество, обслуживавшее ранее идеологически и художественно базис родового строя.

Развитие экономических, торговых и политических связей вызвало потребность в письменности, существование которой являлось одной из необходимых предпосылок появления литературы.

Данные советской лингвистической и исторической науки свидетельствуют о том, что письменность на Руси появилась задолго до официального принятия христианства. О существовании каких-то форм письменности у славян уже во второй половине IX в. свидетельствуют черноризец Храбр и «Паннонское житие Кирилла».

Создание славянской азбуки Кириллом и Мефодием в 863 г. явилось актом величайшего культурно-исторического значения, способствовавшим быстрому культурному росту как южных, так и восточных славян. К концу IX — первой четверти X столетия древняя Болгария переживает замечательный период расцвета своей культуры. В этот период здесь появляются выдающиеся писатели: Иоанн экзарх болгарский, Климент, Константин и сам царь Симеон. Созданные ими произведения сыграли важную роль в развитии древнерусской культуры. Близость древнерусского языка древнеславянскому («...славянский язык и русский един», — подчеркивал летописец) способствовала постепенному усвоению новой письменности восточными славянами.

Мощный толчок широкому распространению и развитию письменности на Руси дало официальное принятие христианства в 988 г., которое помогло закрепить идеологически новые общественные отношения складывающегося феодального общества.

Для развития самобытной древнерусской культуры немаловажное значение имело то обстоятельство, что Русь приняла христианство из Византии, являвшейся в то время носителем самой высокой культуры. Византийская православная церковь, уже фактически к тому времени обособившаяся от западной римской католической (формальное разделение церквей произошло в 1054 г.), дала гораздо больший простор формированию национальных особенностей культуры. Если католическая церковь выдвинула в качестве литературного языка латинский, то греческая православная церковь допускала свободное развитие национальных литературных языков. Литературным церковным языком Древней Руси стал язык древнеславянский, близкий по своему характеру, грамматическому строю языку древнерусскому. Возникшая оригинальная литература способствовала развитию этого языка, обогащая его за счет разговорной устной народной речи.

С конца X в. можно говорить о появлении определенной системы образования на Руси — «*нижнего учения*».

Христианство сыграло прогрессивную роль в становлении культуры Древней Руси. Киевская Русь выдвигается в число передовых государств Европы. В конце X — начале XI в., как свидетельствует Адам

Исторические предпосылки. Литература зарождается лишь в условиях развития классового общества. Необходимыми предпосылками ее возникновения являются образование государства, появление письменности, существование высокоразвитых форм устного народного творчества.

Возникновение древнерусской литературы неразрывно связано с процессом создания раннефеодального государства. Советская историческая наука опровергла норманскую теорию происхождения древнерусского государства, доказав, что оно возникло не в результате призвания варягов, а в результате длительного исторического процесса разложения родового общинного строя восточных славянских племен. Характерная особенность этого исторического процесса в том, что восточнославянские племена переходят к феодализму, минуя стадию рабовладельческой формации.

Новая система общественных отношений, основанная на классовом господстве

Бременский, Киев по своему богатству, населенности соперничает с Константинополем.

В 30–40-е годы XI столетия в Киеве уже много искусных переводчиков, которые «перелагают» книги непосредственно с греческого языка на «славянский». Сын Ярослава Всеволода владеет пятью иностранными языками, его сестра Анна, став французской королевой, оставляет собственноручную подпись — «Анна регина», в то время как ее царственный супруг вместо подписи ставит крестик.

В развитии книжной образованности, в том числе и литературы, большую роль играли монастыри, явившиеся в первые годы своего существования очагом новой христианской культуры. Особенно велика была в этом отношении роль Киево-Печерского монастыря, созданного в середине XI столетия.

Итак, образование письменности явилось необходимым предпосылкой и возникновение письменности явилось необходимым предпосылкой появления литературы.

Основные источники. В формировании литературы активно участвуют, с одной стороны, устное народное поэтическое творчество, и с другой — книжная христианская культура, идущая как от южных славян, в частности болгар, так и от Византии.

Начавшееся сравнительно недавно историческое изучение фольклора показывает, что у восточных славян к X в. существовали высоко развитые формы устного народного творчества. Исследователи полагают, что в это время в фольклоре происходит переход от мифологических сюжетов к историческим. Историческое родовое предание, топонимическая легенда, предание, связанное с мотыльниками, героическое сказание, песни о военных походах занимают ведущее место в устной поэзии той поры.

К этому периоду относится, по-видимому, формирование народного эпоса, сыгравшего исключительно важную роль в становлении оригинальной древнерусской литературы.

Княжеские дружины, совершавшие многочисленные военные походы, очевидно, имели своих певцов, которые увеселяли их во время пиров, слагая песни-«славы» в честь победителей, прославляя князя и его храбрых воинов. Героические песни дружинных певцов, эпические сказания о битвах, походах составляли своеобразную устную летопись, которая затем частично была закреплена письменностью.

Таким образом, фольклор был основным источником, который давал образцы, сюжеты формирующейся оригинальной древнерусской литературе. Через фольклор в нее проникали не только художественная образность народной поэзии, отдельные элементы стиля, но и народная идеология.

Усваивая христианскую идеологию, народ приспособлял ее к своим языческим понятиям и представлениям. Это и породило такую весьма характерную особенность русской жизни, как «двоеверие», которое длительное время удерживалось в народном сознании, что получило отражение и в древнерусской литературе. На протяжении

всей истории развития литературы устная народная поэзия была тем живительным источником, который содействовал ее обогащению.

Важную роль в формировании литературы сыграли также искусство устной речи и деловая письменность. Устные речи были широко распространены в жизненной практике раннефеодального общества, военачальники перед началом сражений обращались к своим войнам с речью, подавая им «*derzost*», воодушевляя на ратный подвиг. Устная речь постоянно использовалась в дипломатических переговорах: отпавлявшиеся выполнять свою дипломатическую миссию послы обычно заучивали наизусть слова, которые им приказывал передать тот или иной правитель. Эти речи содержали определенные устойчивые словосочетания, они отличались сжатостью, выразительностью.

Словесные формулы вырабатывала также и деловая письменность. Лаконизм и точность выражений устной речи и деловой письменности способствовали развитию сжатого, афористического стиля изложения в литературных памятниках.

Не могла не оказать большого влияния на формирующуюся оригинальную древнерусскую письменность и усваиваемая русскими книжниками христианская книжная культура.

Философские основы древнерусской литературы. Философскими основами древнерусской литературы являлись христианские канонические книги Нового завета Евангелие и Апостол, а также ветхозаветная книга Псалтырь. Отнюдь не случаен тот факт, что древнейшими, дошедшими до нас памятниками древнерусской письменности стали Остромирово (1056–57 гг.) и Архангельское (1092 г.) евангелия и разъясняющие смысл «многострельных» (закрывающих в себе много трудностей) сих книг, дабы «обавити» (открыть) сокровенный их разум статьи философско-дидактического Изборника великого князя Святослава 1073 г. Изборник восходит к древнеболгарскому энциклопедическому Сборнику царя Симеона (X в.), переведенному с греческого.

Первоосновой христианской философской мысли явились евангелия и апостольские послания. Они включали в свой состав жизнеописание земной жизни Богочеловека Иисуса Христа, изложение и разъяснение его вероучения, описание его страстей и самовольной смерти, его чудесного воскресения и вознесения на небеса.

О значении евангелия в жизни христианских народов, и в частности русского, писал в 30-е гг. прошлого столетия А. С. Пушкин в статье «Об обязанностях человека»: «Есть книга, коей каждое слово истолковано, объяснено, проповедано во всех концах земли, применено ко всевозможным обстоятельствам жизни и происшествиям мира; из коей нельзя повторить ни единого выражения, которого не знали все наизусть, которое не было бы уже *повсюду народов*; оно не заключает уже для нас ничего неизвестного; но книга сия называется Евангелие, — и такова ее вечно новая прелесть, что если мы, пресыщенные миром или удрученные унынием, случайно откроем ее, то уже не в

силах противиться ее сладостному увлечению и погружаемся духом в ее божественное красноречие»¹.

Научную значимость Евангелия четко подчеркнул В. Г. Белинский: «Есть книга, — писал он, — в которой все сказано, все решено, после которой ни в чем нет сомнения, книга бессмертная, святая, книга вечной истины, вечной жизни — Евангелие. Весь прогресс человечества, все успехи в науках, в философии заключаются только в большем проникновении в таинственную глубину этой божественной книги, в осознании ее живых, вечно непреходящих глаголов»².

Процесс развития древнерусской литературы был связан прежде всего с постепенным проникновением в «таинственную глубину» этой «вечной книги», «книги жизни» — Евангелия, овладении ее философским содержанием и языковыми богатствами, постепенно ставшими пословицами, крылатыми выражениями.

Основные философские мысли Древней Руси в первые века принятия ею христианства были обращены на богопознание³, на постижение тайн божественной премудрости, созданного Богом мира, премудрости Божьего творения — в системе мироздания.

Уяснению этих вопросов была посвящена классическая святоотеческая византийская литература IV столетия: творения Василия Великого, Григория Богослова, Афанасия Александрийского, Иоанна Златоуста, Григория Нисского, а также творения философа и поэта первой половины VIII столетия Иоанна Дамаскина. Его «Словом о правой вере», переведенное на древнеславянский язык Иоанном экзархом болгарским в X в., являлось философско-богословской основой православной веры.

Иоанн Дамаскин рассматривал философию как познание всего сущего, природы видимого и невидимого мира, ставил вопросы о его начале и конце. Он рассматривал философию как уподобление Богу. Бог же является высшим идеалом нравственного совершенства, бессмертным воплощением добра, истины и красоты.

Первостепенное место в христианско-богословской философии отводилось учению о святой Троице, т. е. учению о триединстве Бога, его нераздельных триединных ипостасях: Бога Отца, Сына и Святого Духа. Эта философская концепция по сути дела представляла собою идею триединного бытия и сознания.

9-я глава Изборника Святослава 1073 г. так излагает учение о святой Троице словами Михаила синкела Иерусалимского: «...Не три Бога,

¹ Лукин А. С. Поли. собр. соч.: В 10 т. Т. VII. Критика и публицистика. М.: Л., 1949. С. 443.

² Белинский В. Г. Поли. собр. соч.: В 13 т. Т. 2. М., 1953. С. 555—556.

³ Поддальский Герхард. Христианство и богословская литература Русии (988—1237 гг.). 2-е изд. СПб., 1996.

но единый Бог, единое Божество в трех лицах равновечное, ни естественное, ни образное, где Отец и Сын и Дух, и где же Дух, где же Отец и Сын. Проще сказать: Троице поклоняемся в единиче, и единиче в Троице, единиче, заключающей в себе три существа, и Троице единосущной и вместилищной и наравне с другими (ипостасями) не имеющей начала. Единое исповедуя святой Троицы Божество, единое и единосущное Божество, единой силы, единой власти, единого господство, единое царство, единое вечно существующее, нерожденное, безначальное, неопишемое, непостижимое, беспредельное, неизменяемое, непоколебимое, бессмертное, вечное, бесстрастное, все и всяческое создающее и содержащее, промыслительно управляющее небом и землей и морем, и все, что в них видимое и невидимое».

Венец Божьего творения — Человек. Он создан Богом по своему образу и подобию. Образ Божий дан человеку от рождения, но только от личной воли человека зависит сохранить этот образ во время своей земной жизни и уподобить себя Богу.

Человек наделен создателем бессмертной, разумной и словесной душой. В этом отличие человека от бездушных, неразумных бессловесных тварей Божих, созданных для человека и подчиненных человеку.

Христианское миросозерцание уважало мир, противопоставляя материальный, видимый мир миру духовному, невидимому. Первый — временный, преходящий, второй — вечный. Эти начала временного и вечного заключены в самом человеке, его брэнном, тленном теле и вечной бессмертной душе. Душа сообщает жизнь телу, одухотворяет его, и в то же время «плотские соваты» (соблазны) искажают душу, искажают образ Божий, которым наделен человек от рождения. Плоть — источник низменных страстей, болезней, страданий. «Господствующая сила души — разум», — утверждал Иоанн Дамаскин. Благодаря разуму человек и становится властелином всему. Разум позволяет человеку при помощи воли победить низменные страсти, освободиться от их власти, ибо страсти порабащают человека.

С помощью пяти «суг» (чувств) разум позволяет человеку познать окружающий его материальный мир. Но это низшая форма познания. Цель высшая — познание мира невидимого, познание сущностей, скрывающихся за видимыми явлениями мира материального. Проникнуть в эти сущности человек способен не «телесным очима», «телесными ушима», а путем отверзания «духовных» очей и ушей, т. е. путем внутреннего духовного прозрения, размышления. Аскеза, подавление плотских страстей, молитвенный экстаз отверзают «духовные очи» человека и они-то открывают человеку сокровенные тайны Божества, позволяют ему проникать в скрытые от «телесных очей» сущности мира невидимого и тем самым приближают человека к познанию Бога.

Сотворив первого человека — ветхого Адама и его жену Еву, Бог поселил первых людей в насажденном им на Востоке Раю и заключил с ними завет: Адам и Ева могут пользоваться всеми благами райской

жизни, но не имеют права вкушать плодов от насажденного посреди рая древа познания Добра и Зла. Однако дьявол-искуситель — носитель абсолютного зла, вселившись в змея, соблазняет Еву нарушить завет, а Ева в свою очередь побуждает Адама вкушать запретный плод. Совершается первоуродный грех, преступлен Божественный завет, и Адам и Ева изгнаны Богом из рая на землю. Люди обречены теперь на смерть, тяжкий труд и муки (Адам в поте лица будет снискивать хлеб свой, Ева в муках рожать детей).

Однако всемогущественный человеколюбец Бог не дает окончательно поглотить своим созданиям — людям и посылает на землю своего едиnorodного сына. Воплотившись в человека, Бог Сын — Иисус Христос путем добровольной искупительной жертвы спасает от окончательной гибели людей. Поправ собственной смертью Смерть, он даровал людям жизнь вечную, вечное блаженство — спасение всем уверовавшим в Христа.

Таким образом, Бог, с точки зрения христианской философии, не является источником и причиной зла. Главный виновник зла — «ис-кони ненавидящий род человеческий» — дьявол и слуги его бесы, а также зло коренится в самом человеке, и связано оно со свободой его воли, свободой выбора между добром и злом («уклоняться от зла, или злом быти», — как пишет Изборник 1073 года).

Перед каждым человеком встает вопрос: каким путем ему следует идти в земной жизни: просторной ли дорогой греха, позволив греху поработить страстями свою душу, либо узким тернистым путем добродетели, связанным с борьбой со страстями и стремлением освободиться от них. Первый путь ведет в вечную муку, второй — к спасению.

На первый путь толкают человека бесы. Источник греха — «плот-ные (плотские) соваты»: «многоодевание, многопитие, многосоние». «Лень бо мати всех пороков», — наставляет своих чад Владимир Мо-номах. Она порождается праздностью и влечет за собой пьянство и блуд, а «в пьянстве и блуде душа и тело погибают человеков». Как дым прогоняет пчел, так винные пары изгоняют из головы царя души — разум и его место занимает безумие.

Древнерусская литература, однако, не перекладывает на потусто-ронние бесовские силы все зло мира. Оно утверждала, что злой человек может быть хуже беса: «бес креста боится, а злой человек ни креста не боится, ни людей не стыдится». Особенно отвратительны те люди, которые ссорят друзей друг с другом и толкают других на путь неблаговидный. Древние книжники предупреждали о том зле, который приносит людям лживые пророки, скрывая под овечьей шкурой хищ-ную сущность злых волков.

Большое зло приносят стране злые, недобрые советники, подавая недобрые советы властителю они «наводят на всю страну "мерзость"». Даже сам сатана способен являться человеку в образе светлого ангела и слуги его преобразоваться в праведников. Эту мысль в дальнейшем будет развивать Киево-Печерский патерик.

Однако и сам Бог допускает зло, но только в известных пределах, в качестве «педагогических целей» воздействия на допускающих пре-грешения людей, для призыва их ко всеобщему покаянию. С помощью небесных знамений (затмения луны, солнца) Бог предостерегает о грозящей людям опасности, а затем карает нашествием иноплемени-ков «грех ради наших». «Вся злая, елика же творят нам страны, по повелению Божию творять», ибо «человеколюбец (Бог) убо правед-ный судия Бог согревающим нам предаст ны многожды супостатам, не на погибель, но на покаяние», дабы люди перестали творить беззакония и покались в своих грехах.

Евангелия и святоотеческая литература утверждают постулат о том, что «власти мирския от Бога вчинены суть», и «всяк владыка и царь, и епископ от Бога поставляется», в том числе и недостоинные правители. Последние поставляются по Божию «попущению» или «хотению». Такие немилостивые правители — результат Божьего наказания людей страны за их прегрешения.

Христианство значительно приблизило Бога к Человеку. Оно со-здало яркий образ Богочеловека Иисуса Христа, соединившего в себе две природы Божескую и Человеческую. Он рожден как человек, проходит свою земную жизнь как человек, терпит страсти как человек, принимает самовольную смерть на кресте как человек. В то же время Иисус рождается в результате благоговения архангела Гавриила, не нарушая девственности матери, как Бог творит чудеса, как Бог воскресает на третий день после своей смерти, является воскресшим ученикам своим как Бог и как Бог возносится на сороковой день после воскресения на небо и занимает на небесах подобающее свое место, одесную Отца, и как Бог он должен вновь явиться на землю, свершить праведный Страшный суд и установить Тысячелетнее царство добра и справедливости.

Тексты священного писания и святоотеческая литература в лице Богочеловека Иисуса Христа создали идеал человечества «вечеч-ный», по словам Ф. М. Достоевского.

Христос своим новым веручением указывал путь нравственного совершенствования человеку, путь уподобления Спасителю, путь пре-одоления низменных страстей, путь просветления. Изображению этого пути достигнута божественного идеала и была посвящена житийная литература, являвшаяся одним из любимых чтений народа русского. Знаменитая картотека академика Н. К. Никольского, хранящаяся в Библиотеке Российской Академии наук, насчитывает 5 508 названий оригинальных древнерусских житий.

Одной из важнейших сторон христианской философии явилась разработка учения о Божь-Слове. Основы этого учения заложены в Евангелии от Иоанна: «В начале было Слово; и Слово было у Бога. Оно было в начале у Бога. Все через него начало быть, и без Него ничто начало быть, что начало быть. В Нем была жизнь, и жизнь была свет человеков».

Эти евангельские слова были истолкованы следующим образом. Слово — это единственный Сын Бога, воплощение Его творческой силы и могущества. С помощью Слова Бог сотворил мир и все сущее в мире. Он сказал: «Да будет свет», и стал свет. Слово — животворящее божественное начало всего сущего, оно является началом жизни, светом истины для людей.

С этими положениями средневековой философии связана глубокая вера средневекового человека в силу слова, несущего людям свет истины. Этот «свет и во тьме светит и тьма его не обнимет». Это положение объясняет причину интенсивного развития в древнерусской литературе учебного слова, живого слова пастырей, обращенных к своей пастве. В этих словах, как отмечал Н. В. Гоголь, — пробивались начала оригинальности нашей древней литературы. В словах пастырей излагались основы христианской морали. Изложению этих основ были посвящены слова энциклопедического Изборника 1076 г. Они давали ответ на насущный вопрос новообращенных христиан «како крестьянам жити?».

Составитель Изборника подбирает слова в определенной тематической последовательности с целью направить своего читателя-слушателя на «правый путь спасения».

Открывает Изборник 1076 г. оригинальная статья, не имеющая аналогов в греческом языке «Слово некоего калуэра (монаха) «О чтении книг». Его цель — показать значение книги в духовно-нравственной жизни «всякого христианина». Письменное слово — книга — несет то благо, добро, которое необходимо человеку в жизни. Оно несет свет истины. Поэтому калуэры и призывают читателя к медленному и внимательному прочтению книги от «главицы к главизне», что необходимо для уяснения смысла прочитанного. Для этого читателю необходимо обращаться не единожды, а «трижды» к одной и той же главе. Как правитель уздой удерживает коня, так и праведнику книга является «уздой воздержания».

«Красота воину — оружие, кораблю — ветрила, так и праведнику почитание книжное». Здесь на первый план калуэры выдвигает значение книги как средства воздержания его от низменных страстей. Книга позволяет человеку обрести внутреннюю красоту и гармонию. Она является духовным оружием человека в борьбе с грехом. Книга подобна ветрилам (парусам), направляющим жизненный корабль человека в плаваньи по бурным волнам моря житейского. И книга является тем украшающим человека оружием, которое защищает его от житейских бурь и тревог.

Калуэры призывает «братию» разверзнуть «духовные уши» и послушать «силу и поучения» святых книг. В качестве примера калуэры ссылаются на жития Василия Великого, Иоанна Златоуста, Кирилла Философа (просветителя славян), которые «измлада прилежли святых книг» и «на добрыя дела подвинушася».

«Слово некоего отца к сыну своему» продолжает развивать мысли «Слова некоего калуэра». В этом слове закладываются основы будущего «Домостроя». Отец призывает сына самому поразмыслить над теми двумя путями, по которым ему предоставлена возможность или же жизни. Это или путь тех немногочисленных людей, которые «на небеси и на земли» оставили после себя память, либо путь «беспамятства», т. е. греха. Первый путь — это путь кротости, смирения, любви, добродетели и милостыни.

Отец советует прежде всего сыну избегать греха («греха бегай, яко ратника») и призывает его быть милосердным: «Чадю, алчяного накорми, жадного напои, страняна введи, больна присети, в темнищи доиди, видя беду их въздохни». Именно эти добродетели, по мнению отца, способны привести сына к жизни вечной, то есть обрести путь спасения.

Особо подчеркивает отец необходимость посещения церкви, где сын должен стоять со страхом и прилежно внимать словам писания.

Специальное слово — «наказание» обращено к богатым. Оно призывает богатых оказывать постоянную помощь страждущим и катогорически воспрещает творить зло, помнить о том, что «истинный властелин — тот, кто собою обладает».

В избранных статьях от многих «отцов, апостолов и пророков и иных книг» Изборник 1076 г. внушал неоям-христианам «вечные истинны» морали новой веры, изложенные в форме сентенций, гномий.

Изборник 1076 г. положил основание созданию оригинальных в древнерусской литературе дидактических сборников типа «Измарагда», «Златая цепь», «Домострой».

К XI в. относится ряд дошедших до нас Служебных Миней, в том числе Новгородская 1095—1097 гг. на сентябрь, октябрь и ноябрь. Такие сборники, как «Гриоль постная» (содержала службы до наступления Пасхи) и «Гриоль цветная» (содержала службы на Пасху и после Пасхи), включали тексты молитв и песнопений, часть которых была создана талантливыми византийскими поэтами Романом Сладкопевцем, Иоанном Дамаскиным и др. Поэтические образы церковной гимнографии, входя постепенно в повседневный быт, становились арсеналом художественных средств оригинальной древнерусской письменности.

Очевидно, сразу же по принятии христианства на древнерусский язык были переведены избранные отрывки из ветхозаветных библийских книг, составившие сборники так называемых Паремийников, предназначенные для богослужебных чтений. Полностью текст пятидесяти ветхозаветных книг был переведен на древнерусский язык в 1499 г. в Новгороде по инициативе архиепископа Геннадия.

Наибольшей популярностью из всех ветхозаветных книг пользовалась Псалтырь. По этой книге учили грамоте. Тексты псалмов заучивались наизусть. Псалтырь привлекала внимание древнерусского читателя своим лирическим пафосом, повествовательностью, сочетавшимися с аллегоризмом и абстрактной обобщенностью, а также высокохудожественной формой изложения.

Очень рано на Руси стали известны тексты толковой и гадательной Псалтыри. Толковая Псалтырь содержала толкования — разъяснения аллегорического смысла псалмов, а гадательная предназначалась для разрешения сомнений, она призвана была помочь человеку принять «правильное» решение.

Тексты канонических церковных книг почитались «священными» и пользовались непререкаемым авторитетом. Они считались источником «божественной мудрости», глубоко скрытый смысл которой нужно правильно истолковать и понять. В связи с этим древнерусские книжники обращаются за помощью к патристической литературе, т. е. к творениям «отцов церкви».

Нравоучительные «слова» знаменитого константинопольского викария Иоанна Златоуста получили у нас распространение в сборниках «Златоструй», «Златоуст», «Маргарит», «Златоструй», составленный под руководством царя Симеона, был весьма популярен на Руси. Здесь в него, однако, стали вносить произведения чисто русские, авторы которых, желая придать вес своим сочинениям, приписывали их созданию знаменитому византийскому ритору. Сборник «Златоуст» был посвящен толкованиям недельных апракосных евангельских текстов.

Из сочинений Василия Великого на Руси был известен «Шестоднев» в переводе Иоанна экзарха болгарского. Это произведение подробно знакомо читателя с «шестью днями» творения мира. В нем сообщались сведения о природе, растительном и животном мире, а также о человеке как венце божьего творения.

Довольно рано стала известна на Руси мрачная аскетическая поэзия «слов» Ефрема Сирина, входивших в византийский сборник «Паренесис». Из этого сборника были извлечены «слова» «о злых женах» и «о страшном суде и антихристовом пришествии».

Пути нравственного совершенствования человеческой души, хождения ее к богу указывала «Лествица» Иоанна Лествичника. Систематически излагало догматику христианского вероучения «Слово о правой вере» Иоанна Дамаскина, переведенное в Болгарию.

Как правило, большинство произведений «отцов церкви» были связаны с традициями античного ораторского искусства. Используя приемы великих ораторов, они насыщали свои «слова» яркими образами, добиваясь нужного эмоционального воздействия на слушателей — читателей. Своим «словам» они придавали вневременной обобщенный характер, адресуя их слушателям различных социальных положений и этнической принадлежности. Патристическая литература главное внимание уделяла духовной стороне жизни человека и требовала отрешения от «скоропреходящей прелесть» текущей жизни.

Житийная литература. Важным средством религиозно-нравственного воспитания была агиографическая литература — житийная, посвященная жизнеописаниям святых. В занимательной форме здесь давался наглядный урок практического применения отвлеченных христианских догм. Она рисовала нравственный идеал человека, достигшего

полного торжества духа над грешной плотью, полной победы над земными страстями.

Формирование и развитие агиографической литературы относится к первым векам существования христианства. Она вбирает в себя элементы античного исторического жизнеописания, использует ряд черт эллинистического романа, и в то же время ее происхождение непосредственно связано с жанром подробной похвальной речи. Житие сочетает занимательность сюжетного повествования с назидательностью и панегириком. В центре жития — идеальный христианский герой, следующий в своей жизни Христу.

В VIII—XI вв. в Византии вырабатывается каноническая структура жития и основные принципы изображения житийного героя. Происходит своеобразное иерархическое разделение житий по типам героев и характерам их подвигот.

Тип героя определяет тип жития, и в этом отношении житие напоминает икону. Подобно иконе житие стремится дать предельно обобщенное представление о герое, сосредоточивая главное внимание на прославлении его духовных, нравственных качеств, которые остаются неизменными и постоянными. Составители житий сознательно преобразуют факты реальной жизни, чтобы показать во всем величии красоту христианского идеала. Характер этого идеала накладывает печать на композиционную и стилистическую структуру жития.

Жизнеописание святого обычно начинается с указания на его происхождение, как правило, «от благочестивых», «пречестных» родителей, реже от «нечестивых», но и этот факт призван лишь контрастно оттенить благочестие героя. В детстве он уже отличается от своих сверстников: не ведет «пустотных» игр, бесед, уединяется; овладев грамотой, начинает с прилежанием читать книги «священного писания», уясняет их мудрость. Затем герой отказывается от брака или, исполняя родительскую волю, вступает в брак, но соблюдая «чистоту телесную». Наконец, он тайно покидал родительский дом, удалялся в «пустыню», становился монахом, вел успешную борьбу с бесовскими искушениями. К святому стекалась «братия», и он обычно основывал монастырь; предсказывал день и час своей кончины, благочестиво, поучив братию, умирал. Тело же его после смерти оказывалось нетленным и издавало благоухание — одно из главных свидетельств святости умиравшего. У его нетленных мощей происходили различные чудеса: сами собой загорались свечи, исцелялись хромые, слепые, глухие и прочие недужные. Завершалась агиография обычно краткой похвалой. Так создавался обобщенный лучезарный образ святого, украшенный всеческими христианскими добродетелями, образ, лишенный индивидуальных качеств характера, отрешенный от всего случайного, преходящего.

На Руси с принятием христианства стали распространяться жития в двух формах: в краткой — так называемые проложные жития, входившие в состав Прологов (Синаксариев) и использовавшиеся во время богослужения, и в пространной — минейные жития. Последние вхо-

дили в состав Четых-Миней, т. е. месячных чтений, и предназначались для чтения вслух за монастырскими трапезами, а также для индивидуального чтения.

Особой разновидностью агиографической литературы являлись Патерики (Отчники), в которых давалось не все жизнеописание того или иного монаха, а лишь наиболее важные, сточки зрения их святости, подвигов или события. Уже, по-видимому, в XI в. на Руси был известен «Египетский патерик», созданный на основе «Лавсаика», составленного Палладием Еленопольским в 420 г. Этот Патерик включал рассказы о египетских монахах, которые вели успешную борьбу с демонами. Популярность получила также «Иерусалимский», или «Синайский патерик» («Луг духовный»), составленный Иоанном Мосхом в VII в. Позже стал известен «Римский патерик». Приписывая целому ряду патериковых рассказов занимательность, сюжетность повествования, сочетание наивной фантастики с бытовыми эпизодами привлекали внимание читателей. Эти рассказы затем входили в состав Прологов.

Характерными образами патериковой новеллы могут служить рассказы о старце Герасиме, о его льве, о Таисе. Первый рассказ повествует о трогательной привязанности и любви льва к старцу, второй — о красоте подвига девушки.

Патериковый рассказ недаром привлекал многих писателей XIX в.: Толстого, Лескова, Флобера, Франса.

Первоначальная агиографическая литература служила важным источником при создании оригинальных древнерусских житий. Однако древнерусские писатели внесли в разработку этого жанра много своего — оригинального и самобытного.

Апокрифы. Усвоение нового христианского мировоззрения Древней Русью шло не только путем перевода произведений канонической церковной литературы, но и путем широкого использования апокрифов. Слово «апокриф» — греческое, в переводе на русский язык означает «тайный», «сокровенный». Апокрифами назывались первоначально произведения, рассчитанные на узкий круг образованных читателей. В дальнейшем, когда появились различные рода ереси, апокриф стал использоваться еретиками для критики положений ортодоксальной догматики. В связи с этим официальная церковь после установления канона «священного писания» в IV в. причисляет апокрифы, получившие распространение у еретиков, к разряду книг «ложных», «отреченных». Те же апокрифы, которые, по мнению христианских ортодоксов, не противоречили каноническому «писанию», допускались к обращению. При этом точных критериев, к какому разряду отнести тот или иной апокриф — к «ложным» или «допускаемым», — не было. Первый индекс «ложных» книг появился в VI в., его составление приписывают Анастасию Синаиту. Затем этот индекс объединили с указателем книг «допускаемых». К XI в. относятся дошедший до нас в списке XIV в. в составе Номоканона индикс южнославянский. Он затем был использован Киприаном в его Молитвеннике. Русский митрополит дополнил южнославянский список ука-

ванием «*богоотметных*» и «*неправедных*» гадательных книг. На протяжении XVI в. список Киприана расширялся и получил окончательную редакцию в «Кирилловой книге» 1664 г., где дан подробный перечень книг «истинных» и «ложных». При этом в разряд «истинных» попадают ряд апокрифических произведений. Таким образом, апокрифами называются такие легендарно-религиозные повествования, которые тематически близки к каноническим ветхозаветным и новозаветным книгам, но резко расходятся с ними в трактовке событий и характера персонажей. Апокрифы широко воирают в себя народные представления, художественные приемы устной поэзии.

Апокрифические произведения проникают на Русь также в устной передаче. Их приносят паломники, побывавшие в «святых местах».

Тематически апокрифы делятся на ветхозаветные, новозаветные и эсхатологические. Ветхозаветные апокрифы развивают сюжеты ветхозаветных книг. Их героями являются Адам, Ева, праотцы Енох, Мелхиседек, Авраам, цари Давид и Соломон. Новозаветные посвящены рассказам о Христе, апостольским «обходам» и «деяниям». Эсхатологические апокрифы связаны с фантастическим повествованием о загробной жизни, конечных судьбах мира.

Особую группу составляют апокрифические жития, к которым относятся жития Федора Тирона, Никиты, Георгия Победоносца.

Основной поток апокрифической литературы шел на Русь из Болгарии и был связан с ересью богомилов. Эта ересь, название которой связано с именем ее идеолога Богомила, подвергла пересмотру ортодоксальное монотеистическое учение. Являясь своеобразной религиозной формой социального протеста народных масс, богомильская ересь развивала дуалистическое учение о господстве в мире двух равновеликих сил — добра-Бога и зла-дьявола. Порождением этих двух сил является человек, имеющий божественное — духовное — начало и дьявольское — материальное. В связи с этим, утверждали богомилы, каждый человек должен вести непрестанную борьбу с материальными началами жизни — источниками зла — во имя торжества духа. Они проповедовали воздержание, нравственное самоусовершенствование.

Дуалистические воззрения богомилов отразились в целом ряде апокрифов, которые благодаря своей конкретности, яркой образности приобрели большую популярность на Руси. Одно из таких апокрифических сказаний зафиксировано «Повестью временных лет» под 1071 г., где в уста языческого волхва вложен рассказ о сотворении человека.

С дуалистическими богомильскими представлениями связан апокриф «*Како бог сотвори Адама*». Конкретизируя библейскую легенду, апокриф изображает Бога и дьявола как силы равновеликие, хотя основным творцом человека выступает Бог. Если, согласно рассказу книги «Бытие», Бог создает человека из персти земной по своему образу и подобию и сам процесс творения происходит мгновенно, то в апокрифе творение человека длится определенное время, поскольку бог создает его из 8 частей: он берет от земли тело, от камня — кости,

от моря — кровь, от солнца — очи, от облака — мысли, от света — свет, от ветра — дыхание, от огня — тепло. В данном перечне отражается поэтическая образность народного мышления. Здесь каждая «часть» содержит метафору, правда, еще не развернутую.

В процессе творения дьявол стремится всячески напасть на Божью. Воспользовавшись отсутствием последнего, дьявол измалтел собаку и своими нечистотами. Когда Бог из этих нечистот создал собаку и оставил ее охранять свое творение, дьявол, не решаясь подойти близко (он боится собак!), истыкал тело Адама деревом. Этот поступок он оправдывает вайшей пользой самого Бога. Напелив человека 70 недугами, дьявол позаботился о том, чтобы человек никогда не забывал о своем творце. Какое верное жизненное наблюдение! Ведь человек, как правило, «поминает» Бога тогда, когда впадает в недуг, когда ему приходится тяжело.

Так в апокрифе библейская легенда приобрела конкретное звучание и, конечно, была более доходчива для вчерашнего язычника, чем сухой, лаконичный рассказ канонического писания.

Большинство ветхозаветных апокрифов входило в состав «Пален» (в переводе с греческого значит «старая») — сборника ветхозаветных рассказов. Здесь был помещен ряд апокрифических сказаний, посвященных Аврааму, Мельхиседеку, Иосифу, а также царю Соломону.

Имя Соломона пользовалось большой популярностью у народов Ближнего Востока, где, очевидно, и сложились основные апокрифические легенды. На Руси рано были известны «Сказание о Соломоне и Китоврасе», «Суды царя Соломона», «Соломон и царица Южская» (Савка).

«Сказание о Соломоне и Китоврасе» повествует о том, как Соломон заставил служить себе демоническое существо: получеловека-полуконию Китовраса (в такой транскрипции было передано на Руси греческое слово «кентавр»). При строительстве Иерусалимского храма Соломон не может обойтись без помощи Китовраса: только он может научить его, как обрабатывать камень без применения железа. И Китоврас, хитро пойманный боярами Соломона, помогает добыть «шамир» — алмаз, которым и обтесывают камни, возводя «святыя святых».

В апокрифе сопоставляются два героя: Соломон и Китоврас. И хотя Китоврас — существо демоническое, наделенное необыкновенной силой, он не уступает в мудрости Соломону, ему не чужды человеческие качества — доброта, сострадание. Именно Китоврас является главным действующим лицом апокрифа, тогда как Соломон принадлежит довольно пассивная роль. В «Сказании» дается ряд афористичных нравоучительных сентенций, близких к народным пословицам: «*Всяк плавй вишо не умудряеши...*», «*мягко слово кость ломит, а жестоко слово гнев въздыжает*».

По-видимому, «Сказание о Соломоне и Китоврасе» было известно на Руси уже в XI — начале XII в.

Как установил А. Н. Веселовский, славянские сказания о Соломоне и Китоврасе близки к талмудическому апокрифу о Соломоне и Асмо-

де, который восходит к иранской, а далее к индийской легенде. Но, очевидно, в основу славянских сказаний был положен не сохранившийся до наших дней византийский текст, где Асмодея заменил Кентавр.

На Руси пользовались популярностью также апокрифические сказания о судах Соломона, где русского читателя привлекал образ мудрого судьи, справедливо разрешавшего преимущественно гражданские тяжбы. Апокриф «Соломон и царица Южская» был посвящен рассказам об испытании Семирамидой мудрости Соломона.

К новозаветным апокрифам относятся Евангелия Николаима, Иакова и Фомы. Они как бы дополняли канонические Евангелия, сообщая ряд подробностей, связанных с родителями Богоматери Иоакимом и Анной, рождением Христа и его детскими годами, его «страстями».

К новозаветным апокрифам относится «Сказание Афродитиана о чуде в Персидской земле». Оно подчеркивало закономерность и неизбежность смены язычества новой христианской религией, в результате чего наступило «*окончание чести идолам*». Эта идея была весьма актуальной для Руси XI — начала XII в., где пережитки язычества все еще были значительны.

Большой интерес для древнерусского читателя представляли апокрифы эсхатологические, разветвлявшие фантастические картины поусторонней жизни, конечных судеб мира. Эти апокрифы являлись действенным средством воспитания и пропаганды новой христианской морали, конкретизировали христианскую идею воздаяния в «веке будущем» за соответствующие поступки в земной жизни.

К эсхатологическим апокрифам относятся «Павлово видение», «Сказание о Макарии Римском», «Откровение» Мефодия Патарского и особенно популярное «Хожение Богородицы по мукам».

Сюжет «Хожения» довольно прост: Богородица в сопровождении архангела Михаила посещает ад и в своем «путешествии» по аду является свидетелицей разнообразных мучений грешников. Адские мучения изображаются весьма конкретно, при этом последовательно проводится мысль о воздаянии на том свете за грехи. Не веровавшие в Троицу погружены в страшную тьму. Так реализуется метафорический образ «*языческой тьмы*». Характерно, что древнерусский текст апокрифа помещает сюда и тех, кто при жизни своей боготворил солнце, месяц, землю и воду, зверей и гадов, кто верил в Трояна, Хорса, Велеса и Перуна.

К раскаленным железным крючьям подвешены за зуб сплетники, за язык — клеветники, за ноги — развратники, из их уст исходят змеи, терзающие их же тела. Ленивые, любители поспать, пригвождены в аду к раскаленным кроватям. Нарушители клятв, дети, проклятые своими родителями, лодоеды погружены в зависимость от тяжести совершенного греха в огненную реку: одни по пазуху, другие по шее, а третьих огненные волны скрывают с головой. При этом ад, расположенный глубоко под землей, имеет, как утверждает апокриф, свою географию: север, юг и запад.

Картины адских мучений, которые рисует «Хождение», яркие и конкретны. Они отличаются от абстрактных обобщенных представлений канонического «писания», говорившего только, что грешников на том свете ожидает *«мразь»*, *«скрежет зубов»*, *«червь неусынный»*.

Форма «Хождения», т. е. путешествия, давала возможность свободно варьировать адские мучения в зависимости от той социальной среды, в которую попадал апокриф. Так, в народной демократической среде апокриф пополнялся новыми картинами адских мучений жестоких и немилостивых бояр и боярынь, злых князей, царей и патриархов, приказчиков и сенных ключниц.

Конкретными человеческими качествами наделена в «Хождении» Богородица: это женщина-мать, глубоко сочувствующая мукам и страданиям людским, ее сердце преисполнено любви и жалости к мучающимся грешникам, она сама готова разделить их муки и спешит прийти им на помощь. Только тех, кто предал и распыл ее сына, не в состоянии простить ее материнское сердце.

Богородица противопоставлена в апокрифе жестокому, равнодушному к человеческим скорбям Богу. Он суров и безучастен к страданиям грешников. Трижды приходится Богородице совместно со всем небесным воинством умолять неукротимого, жестокого Бога. И только на третий раз соглашается он послать своего сына — Христа *«жить свое лицо грешникам»*, и Христос дает грешникам покой от великого четверга до пятидесятницы (восемь недель).

Апокриф резко расходился с канонической церковной литературой в трактовке божеской справедливости, любви и милосердия.

Таким образом, занимательность рассказов, яркость, конкретность и образность изложения, близость фольклору способствовали популярности апокрифической литературы. Постепенно вбирая в себя черты русской действительности, некоторые апокрифические сказания становились достоянием фольклора, бытовали в виде устных легенд, духовных стихов.

Историческая и «естественнонаучная» литература. Выработке новых христианских воззрений на природу, историческую жизнь народов способствовал перевод византийских хроник, «естественнонаучных» сочинений.

Особой популярностью на Руси пользовалась хроника Георгия Амартола, созданная в IX в. и дополненная Симеоном Логофетом в X в. Изложение событий «мировой» истории здесь начиналось от сотворения мира и включало историю древнееврейскую и, как ее продолжение, византийскую. Излагая события византийской истории, доведенной до 948 г., Георгий Амартол и Симеон Логофет большое внимание

¹ См.: Тихомиров Н. С. Отреченные книги древней России // Тихомиров Н. С. Соч. М., 1898. Т. I. С. 127–255.

уделяли церковной жизни. Трактовка исторических событий давалась с религиозно-дидактической, провиденциалистской точки зрения. Хроника знакомила русского читателя с событиями мировой истории, служила и назидательным чтением. Ее материалы использовались русскими летописцами для уяснения места и судеб Русской земли в «мировой» истории.

Меньшей популярностью пользовались на Руси хроника Иоанна Малалы (VI в.) и хроника Георгия Синкелла (VIII в.); изложение событий в последней было доведено до императора Диоклетиана (III в.). В обеих хрониках преобладал мирской элемент. Георгий Синкелл включил в свою хронику много языческих мифологических рассказов и почти не касался событий церковной жизни.

В XI–XII вв. путем обработки хроник Георгия Амартола и Иоанна Малалы на Руси была создана первая редакция «Еллинского и Римского летописца», вторая редакция которого (XIII в.) явилась основой древнерусских хронографов.

Своеобразной средневековой «естественнонаучной» энциклопедией были «Шестоднев» и «Физиолог». Сообщая сведения о растительном мире и животном царстве, эти произведения включали много баснословного, фантастического и вместе с тем поэтического.

Так, например, «Физиолог» сообщал о чудесной птице феникс, преходящей своей красотой павлина и всех пернатых. Она носит на своей голове венец и *«сапоги на ногу, якоже царь»*. Живет эта прекраснейшая птица в Индии близ Солнечного града. В течение пятидесяти лет лежит она на кедрах ливанских без всякой пищи. Тогда звонит в колокол иерей Солнечного града, и при его звоне слетает феникс на землю и входит к священнику в церковь, садится на ступени алтаря и превращается в пепел. Наутро же священник, придя в церковь, находит там вновь возродившуюся из пепла птицу. Описывает «Физиолог» и фантастического зверя единорога, который подобен *«козляти»* и очень кроток, но охотник не может приблизиться к нему, потому что единорог очень силен, имея один рог посередине головы. А вот птица *«сири»* — *«до чресл»* образ человеческий, а хвост гусиный. Своим *«благослагоулием и благословием возжигает сердца беззлых»*.

«Физиолог» не ограничивается простым описанием животных, он дает символическое толкование их свойств. Так, феникс — это образ праведника, свидетельство воскресения Христа.

Описываемые свойства животных «Физиолог» объясняет как определенные состояния человеческой души.

Образ единомужней горлицы — идеал супружеской верности и любви: потеряв любимого или любимую, горлица удаляется в пустынное место, где на сухом древе оплакивает невозвратимую утрату. Тухлявое дерево, которое долбит дятел, устраивая внутри себе гнездо, — символ душевной слабости человека, этой слабостью и пользуется дьявол, который овладевает душой и там возгнездится.